

Research Paper

Pathology of production and productive economic culture in development plans: A case study of seventh development plan

Fatemeh Sorkheh Dehi¹, Abazar Ashtari Mehrjardi^{2*}

Received: Mar. 20, 2023; Accepted: Aug. 6, 2022

ABSTRACT

Despite a long history of planning, Iran still faces many economic and social problems. For instance, production as the most important pillar of industrial development encounters with enormous challenges. The main question is what are the problems and disadvantages of development programs in the economic and cultural fields, to support production and productive activities and industrial development? To respond, the analytical-descriptive method and content analysis in the framework of theoretical foundations of the institutionalist economics approach have been used. A review of development programs shows that most of the production protection laws in development programs deal with financial ones, but the production sector still faces problems despite financial support. The results indicate that the lack of clear industrial development strategy, the lack of attention to anti-production economic culture, the lack of identification of productive activities, attractiveness of investing in unproductive activities, the lack of appropriate tax policies, the lack of access to all bank accounts and transparency, unstable macroeconomic environment and insecurity of property rights are the most important problems of production and have caused financial protections to lead to unproductive rents and increased rent seeking. Another important but neglected issue in development planning is the lack of strategy for the transformation of economic culture and the mood of society on the path of industrial production and development. Neglecting this important issue has increased distrust and reduced social capital and anti-production culture.

Keywords: industrial development, productive activities, Schumpeter Rant, cultural transformation

---

1. Assistant Professor of Economic Planning and Development, Faculty of Economics, Department of Economics, Allame Tabatabaei University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor of Social Development, Department of Science and Technology, Institute for Cultural, Social and Civilization Studies, Tehran, Iran (*Corresponding Author*)

✉ ashtari@hscs.ac.ir

INTRODUCTION

It has been more than 70 years since Iran began its development planning. During this period, 11 development plans have been formulated and implemented. However, the planning system has not been very effective in the last few decades. Despite the fact that development programs in our country have a relatively long history and we have been among the pioneers in developing those programs, unfavorable economic growth, unemployment and inflation still remains the most important challenges for the Iranian economy. The main cause of these can be traced to the problems in production and growth of unproductive activities. Development programs often suffice to articulate goals and aspirations but do not fit well with the capacities and bulky bureaucracy, the weak executive system of a government and its lack of oversight.

PURPOSE

This article aims to identify the problems and disadvantages of development programs in the economic and cultural fields in order to support production, productive activities and industrial development.

METHODOLOGY

In this paper, the analytical-descriptive method in the framework of institutional economics has been used. Since institutional development economists do not have a one-dimensional view of economics and development, they attach greater importance to interdisciplinary and multidimensional studies in development and economics. Subjects of humanities, especially macro-developmental issues, require interdisciplinary studies and researches, because each discipline, by applying some rules, puts the knowledge of the subject under study in certain frameworks and provides a limited and unique knowledge of the phenomena.

FINDINGS

Findings are presented in two sections: pathology of post-revolution development plans in Iran and solutions for developing the seventh development plan. Regarding the first part, it can be said that after the 1979 Islamic Revolution until 1989, the country did not have a plan approved by parliament, but the government for planning and decision-making executed it in the form of "Development Plan and Development of the Islamic Republic" and "Special Economic Conditions Plan" for the years 1989-1987. The most important development of that period was the dispute between the government and parliament over the allocation of funds and efforts to transform the program organization into a ministry in order to have a greater impact on the budget (Ahmadi Amoui, 2001, 87). After the end of the Iran-Iraq war, the government made structural adjustment its main strategy, despite the

approval of the first development plan. Nevertheless, the main strategy of the first plan was a bit different. The seventh and eighth governments, with a plan called "economic organization of the country" which was separate from the second plan, sought to respond to the then prevailing situation in the country (Rajabpour, 2020, 25). The ninth and tenth governments were also implemented the "Targeting Subsidies" plan and the "Economic Transformation" plan which were too separate from the Fifth Plan. The Eleventh and Twelfth Governments continued the process of non-adherence to development plans by chalking out the "Health System Transformation Plan" outside the Sixth Development Plan. Therefore, general disadvantages of the planning system in Iran can be summarized as follows:

- 1) Lack of clear theoretical foundations and paradigm of development
- 2) Lack of attention to the prevailing conditions and capacity of executive bodies
- 3) Non-compliance and development of development programs with the country's priorities

In this regard, minor damage includes:

- 1) Pathology of laws for protection of production and industrial development in development programs

- 2) The content analysis of 6 development plans (from 1989 to 2022) on protection of production and investment shows that 20 types of protection units were approved, which are: foreign exchange support, insurance, financing, preferential, organizational product guarantee of purchasing products, tariffs, market access, diplomacy, media-advertising, competition and facilitation of entry, infrastructure, technical and educational support, judicial regulation, general, intellectual property, tax regulation, and input subsidies. Production support materials and notes have been ascending until the fifth plan. In total, production support has averaged less than 20% of the volume of development programs and has been reduced in the fifth and sixth plans (Research Center of the Islamic Consultative Assembly, 2017).

- 3) Economic culture in development programs

- 4) The study of macro-cultural policies based on the provisions of the Sixth Plan indicates two approaches to the issue of culture in development plans (Kalhor, 2018)

- 5) Activating the culture economy: Using income-generating capacities of culture for the national economy such as sports, tourism and education as investment priorities.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

6) Financial support for culture: Financial and legal assistance from the cultural field to sustain life and stay safe from the onslaught of market policies. Such as art, media, religion and propaganda.

7) Strategies for the Effectiveness of Industrial Production and Development Protection Laws for the Seventh Development Plan:

8) Developing a clear industrial development strategy

9) Identifying productive activities

10) Limiting the attractiveness of unproductive activities (such as: formulation of appropriate tax policies, transparency and access to all information on bank accounts and transactions, reform of the distribution system, cultural context, development of development plans based on the development and institutional view of the economy and society, development and implementation Conflict of interest law, stable macroeconomic environment, security of property rights, increasing the productivity of factors of production, reducing the high share of services from bank lending facilities, directing bank credits to large-scale and export-oriented enterprises, formulating a strategy to reform anti-production economic culture).

CONCLUSION

Despite production protection laws in development programs and an emphasis on financial support, the manufacturing sector still faces many challenges. The results indicate that the lack of clear industrial development strategy, the lack of attention to anti-production economic culture, the lack of identification of productive activities, attractiveness of investing in unproductive activities, the lack of appropriate tax policies, the lack of access to all bank accounts, the lack of transparency, macroeconomic instability and insecurity of property rights are some of those problems and have led to unproductive rents and increased rent seeking. Another important but neglected issue is the lack of strategy for transforming economic culture and the mood of society in the path of production and industrial development as well as boost public trust and social capital.

NOVELTY

This article is prepared considering the long history of Iran in centralized planning and seeks to discuss the problems development programs encounter with to support production, productive activities and industrial development.

BIBLIOGRAPHY

- Ajamoglu, D., Robinson, J.A. (2015). *Why do nations fail? The Roots of Power, Wealth and Poverty* (M. Mirdamadi, & M.H. Naeimipour, Trans., 3rd ed.). Tehran, Iran: Ronzane.
- Ashtrian, K. (2002). *The method of cultural policy-making*. Tehran, Iran: Ketāb-e Āšenā.
- Asian Productivity Organization (2019). *APO Productivity Databook 2019*. Japan: Asian Productivity Organization.
- Azad Armaki, T., & Manavari, N. (2012). Content analysis of Iran's cultural policies, based on the cultural policy document and the fifth development plan. *Socio-Cultural Research Journal of Rahbord*, 1(3), 7-37.
- Badie, B. (1997a). *Political development* (A. Naghibzadeh, Trans.). Tehran, Iran: Qomes Publishing.
- Badie, B. (1997b). *Culture and politics* (A. Naghibzadeh, Trans.), Tehran, Iran: Dādgostar Publication.
- Baumol, W. (1990). Entrepreneurship: Productive, Unproductive and Destructive. *Journal of Political Economy*. 98(5), 893-921.
- Coyne, C., Soble, R., Dove, J. (2010). *The non-productive entrepreneurial process. The review of Austrian Economics*, 23, 333-346. doi: 10.1007/s11138-010-0124-2
- Dupuis, X. (1995). *Farhang va towse'e* [Culture et developpement: de la reconnaissance a Levaluation] (F. Farahani, & A. Zarrin Ghalam, Trans.). Tehran, Iran: UNESCO National Commission in Iran.
- Faraskhah, M. (2015). *We Iranians*. Tehran, Iran: Ney.
- Frederick, L. (2008). *The natural system of political economy, national economy and world economy* (N. Motamedi, Trans.). Tehran, Iran: Negaran-e Shahr Publications.
- Fukuyama, F., (1995). *Trust: The social virtues and creation of prosperity*. New York: Free Press.
- Greif, A., & Laitin, D. (2004). A Theory of endogenous institutional changes. *The American Political Science Review*, 98(4), 633-652.
- Griffin, K. (2009). *Alternative strategies for economic development* (H. Raghfar, & M.H. Hashemi, Trans.). Tehran, Iran: Ney Publishing.
- Iman, M., & Noshadi M. (2011). Paradigm evaluation of economic and social development programs of the Islamic Republic of Iran. *Quarterly Journal of Political-Economic Information*, 286, 18-36.
- Jamalzadeh, S. M. (1992). *We, Iranian moralities*. Germany: Navid.
- Jameson, F. (1998). *The cultural turn: Selected Writings on the Postmodern 1983-1998*. Booklyn: Verso.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Javadi, S., & Naeimi, Z (2017). Business environment monitoring in Fall 2016 (Research Report). Tehran, Iran: Iranian Parliament Research Center.
- Joghtaei, F., Mousavi, M., & Zahedi, M. (2016). Dimensions and components of social development in development programs. *Social Welfare Quarterly*, 63, 55-88.
- Kalhor, S. (2017). An analytical look at the sixth development plan in the field of culture (Comparative Comparison of the Government Bill, Approvals of the Cultural Commission, Integration Commission and Approved Law). Office of Cultural Studies.
- Katabi, M. (2000). Social Sciences: We and Interdisciplinary Research. *Soxan-e Samat*, 6, 16-24.
- Khandouzi, S. E. (2010). Assessment of development planning method in Iran (1989-2009). *JPBUD*, 15(1), 99-127.
- Khondouzi, S., & Moghiseh, M. (2018). Critique of Iran's development plans in terms of financial sector and real sector communication. *Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences and Council for the Study of Humanities Texts and Books*, 18(9), 115-138.
- Kordzadeh, M. (2002). *Political economy of the Islamic Republic of Iran*. Tehran, Iran: Ministry of Foreign Affairs Publications.
- Maknoon, R., Salimi, J., & Bahrami, M. (2014). A Meta-analysis of Iranian development plans' pathologies. *Economic Strategy*, 3(10), 137-167.
- McLeod, D. H. (2020). *National Planning in Iran: a report based on the experiences of the Harvard Advisory Group in Iran* (A. Mohamad Beigi, Trans.). Tehran, Iran: Ney Publishing.
- Mir, G. (1997). *From classical economics to development economics* (Gh. Azad Armaki, Trans.). Tehran, Iran: Mitra Publishing.
- Mir, G., & Stiglitz, J. (2003). *Pioneers of development* (Gh. Azad Armaki, Trans.). Tehran, Iran: Ney Publishing.
- Motusali, M. (2003). *Economic development: concepts, theoretical foundations, Institutional approach and methodology*. Tehran, Iran: Samt Publications.
- Myrdal, G. (1978). Institutional economics. *Journal of Economic Issues*, 12(4), 771-783.
- North, D. C. (2000). *Structure and change in economic history* (Gh. Azad Armaki, Trans.). Tehran, Iran: Ney Publishing.
- North, D., Wallis, J., et. al. (2006). *A conceptual framework for interpreting recorded human history*. NBER. Working Paper Series, No 12795.

- North, D.C. (2006). *Institutions, institutional change, and economic performance* (M.R. Moeini, Trans.; 2nd ed.). Tehran, Iran: Country Management and Planning Organization.
- North, D.C., Wallis, J. J., et. al. (2016). *In the shadow of violence: politics, economics, and the problem of development* (M. Mirdamadi, & M.H. Naeimipour, Trans.; 1st ed.). Tehran, Iran: Ney Publishing.
- Olson, M. (1982). *The rise and decline of nations: economic growth, stagflation, and social rigidities*. Connecticut: Yale University Press.
- Pahlavan, C. (1999). *Cultural studies: Discourses on culture and civilization*. Tehran, Iran: Payām-e Emrooz Publications.
- Rajabpour, H. (2020). *Pathology of the planning system: A review of the developments of the planning system in Iran* [report]. Tehran, Iran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Research Institute of Culture, Arts and Communications (2015). *National survey of Iranian values and attitudes: Third Wave*. Tehran, Iran: Office of National Plans.
- Rezagholi, A. (1998). *Sociology of Elitism* (1st ed.). Tehran, Iran: Ney.
- Sayyah, S.A., & Shahbazi Ghiasi, M. (2021). *On Production Leap: A strategic model of production support in Iran*. Tehran, Iran: Iranian Parliament Research Center.
- Schumpeter, J. A. (1994). *The theory of Economic Development*. Harvard University Press.
- Sen, A. (2015). *Culture, art and development* (K. Farhadi, Trans.). Tehran, Iran: Institute of Cultural and Social Studies.
- Shakeri, A. (2012). *Theories and Macro Policies*. Tehran, Iran: Arfā Publishing.
- Shakeri, A. (2016). *Introduction to Iranian Economy* (1st ed.). Tehran, Iran: Arfa Publications.
- Soltani, E. (2019). Strategic model of production protection 14: Experience of Turkish government: Special Support for Textile and Garment Industries. *Parliamentary Research Center*, No 16582.
- Tavakoli M. (2015). Critique of the sixth development plan bill from the perspective of resistance economics. *Proceedings of the Sixth Development Plan Conference from the perspective of Islamic economic, Program and Budget Organization*, November 2014.
- Tehrani, I. (2014). On the sixth development plan (2): The need to change attitudes towards development programs. *Report of the Parliamentary Research Center*, No. 13805.
- Winter, L. (2007) *towards a Theorized Understanding of Family Life and Social Capital, Working paper No.21*. Australian Institute of Family Studies.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

آسیب‌شناسی تولید و فرهنگ اقتصادی مولد در برنامه‌های توسعه در راستای تدوین برنامه هفتم توسعه

فاطمه سرخه‌دهی^۱، اباذر اشتری مهرجردی^۲

دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۹؛ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۵

چکیده

ایران به‌رغم سابقه طولانی در برنامه‌ریزی، همچنان با مسائل و مشکلات اقتصادی و اجتماعی بسیاری روبرو است. تولید به‌عنوان مهم‌ترین رکن توسعه صنعتی دچار معضلات بسیاری است. سؤال اصلی این است که مشکلات و معایب برنامه‌های توسعه در حوزه‌های اقتصادی و فرهنگی، جهت حمایت از تولید، فعالیت‌های مولد و توسعه صنعتی چیست؟ برای پاسخ از روش تحلیلی-توصیفی در چارچوب مبانی نظری رویکرد اقتصاد نهادگرا استفاده شده است. با وجود قوانین حمایت از تولید در برنامه‌های توسعه و تأکید بر حمایت‌های مالی، اما همچنان بخش تولید با مشکلات بسیار مواجه است. نتایج حاکی از آن است که فقدان راهبرد توسعه صنعتی مشخص، عدم توجه به فرهنگ اقتصادی ضد تولید، عدم شناسایی فعالیت‌های مولد، جذابیت سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های نامولد، فقدان سیاست‌های مالیاتی مناسب، عدم دسترسی به کلیه حساب‌های بانکی، عدم شفافیت، فضای بی‌ثبات اقتصاد کلان و ناامنی حقوق مالکیت از مهمترین مشکلات تولید است و موجب شده حمایت‌های مالی به رانت‌های نامولد و افزایش رانت‌جویی منجر شود. یکی دیگر از مسائل مهم اما مغفول در برنامه‌ریزی توسعه، فقدان راهبرد برای تحول فرهنگ اقتصادی و خلیات جامعه در مسیر تولید و توسعه صنعتی و افزایش اعتماد عمومی و سرمایه‌های اجتماعی است.

کلیدواژه‌ها: توسعه صنعتی، فعالیت‌های مولد، رانت شومپتری، تحول فرهنگی

۱. استادیار اقتصاد، گروه برنامه‌ریزی و توسعه اقتصادی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران
۲. استادیار جامعه‌شناسی توسعه، گروه علم‌وفناوری، مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

ashtari@hscs.ac.ir ✉

۱. مقدمه

بیش از ۷۰ سال از شروع برنامه‌ریزی در ایران می‌گذرد. در این مدت ۱۱ برنامه عمرانی و توسعه‌ای تدوین و اجرا شده است. نظام برنامه‌ریزی در چند دهه گذشته اثربخشی چندانی نداشته است. به‌رغم اینکه برنامه‌های توسعه در کشور ما سابقه نسبتاً طولانی داشته و از جمله پیشگامان تدوین برنامه‌های توسعه بوده‌ایم، رشد اقتصادی نامطلوب، بیکاری و تورم همچنان مهمترین معضلات اقتصاد ایران است. علت اصلی مشکلات اقتصادی یادشده را می‌توان در مشکلات فراوان بخش تولید و رشد فعالیت‌های نامولده جست‌وجو نمود. برنامه‌های توسعه اغلب به بیان اهداف و آرزوها کفایت می‌کنند و تناسب چندانی با ظرفیت‌ها و بوروکراسی حجیم دولتی، ضعف‌های نظام اجرا و نقصان نظارت ندارند. همچنین، مهمترین مسئله توسعه صنعتی، یعنی بسترسازی رشد تولید، در برنامه‌ریزی توسعه چندان مورد توجه نبوده است. در عین حال، برخی کشورها مانند کره جنوبی، ژاپن، مالزی و سنگاپور با سابقه برنامه‌ریزی کمتر از ایران، اکنون از لحاظ معیارهای رشد و توسعه‌یافتگی به‌ویژه تولید و توسعه صنعتی بهتر از ایران بوده و برخی مانند کره جنوبی و ژاپن در زمره اقتصادهای برتر جهان قرار دارند.

برنامه هفتم توسعه در شرایطی تدوین می‌شود که اقتصاد ایران در دهه گذشته با بحران‌هایی از جمله افزایش نرخ ارز، جهش تورم، رکود، افزایش بیکاری و هزینه‌های جاری دولت، رشد شدید پایه پولی و نقدینگی، ورشکستگی بسیاری از واحدهای تولیدی و کاهش اعتماد عمومی مواجه بوده است. مهمترین راه‌حل برون‌رفت از بحران‌های یاد شده، رونق تولید، رشد اقتصادی و شتاب توسعه صنعتی است. در این شرایط اهمیت برنامه هفتم توسعه در برون‌رفت از مشکلات اقتصادی-اجتماعی موجود بیش‌ازپیش بوده و این مهم جز با حل مسائل پیش روی بخش تولید و رونق فعالیت‌های مولد میسر نخواهد شد.

با وجود نام‌گذاری سال‌های اخیر به نام تولید، تصویب قوانین حمایت از تولید، تدوین شش برنامه توسعه و تأکید و تبلیغ در راستای حمایت مالی و سرمایه‌گذاری در تولید همچنان تولید با مشکلات بسیاری مواجه است و توسعه صنعتی حاصل نشده و حتی در سال‌های اخیر رشد اقتصادی و تولید کاهش یافته است. سؤال اصلی مقاله این است که مشکلات و معایب نظام برنامه‌ریزی در حوزه‌های اقتصادی و فرهنگی در جهت حمایت از

تولید و فعالیت‌های مولد برای نیل به رشد اقتصادی و توسعه صنعتی چیست؟ مهمترین مسئله فرهنگی-اقتصادی و اجتماعی جامعه ایران در حمایت از فعالیت‌های مولد و رونق تولید ملی چیست و آیا مورد توجه نظام برنامه‌ریزی بوده است؟

آسیب‌شناسی رشد تولید و فعالیت‌های مولد از منظر اقتصادی و فرهنگی، با استفاده از مبانی نظری اقتصاد نهادگرایی، به‌عنوان یکی از مهمترین رویکردهای مطرح در دانش اقتصاد توسعه، نتایج مفیدی برای برنامه هفتم خواهد داشت.

۲. پیشینه تحقیق

آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه در ایران موضوع چندین مقاله و پژوهش بوده است. اغلب این پژوهش‌ها به آسیب‌شناسی برنامه‌ریزی در ایران پرداخته‌اند و تعداد اندکی به آسیب‌شناسی موضوع تولید و توسعه صنعتی در برنامه‌های توسعه پرداخته‌اند. نقش مهم فرهنگ اقتصادی و اعتماد عمومی در نیل به رشد و توسعه اقتصادی نیز چندان مورد توجه پژوهشگران برنامه‌ریزی و برنامه‌های توسعه نبوده است.

خاندوزی و مقیسه (۱۳۹۷) در مقاله «نقد برنامه‌های توسعه ایران از منظر ارتباط بخش مالی و واقعی» به بررسی رابطه بخش مالی و واقعی (تولید) در برنامه‌های توسعه پرداخته‌اند. آنها با بررسی تجربه کشورهای آلمان، کره جنوبی، ژاپن و چین پیشنهاد جایگزینی برای حمایت از تولید به جای بانک‌محور بودن ارائه می‌دهند و آن شامل تولیدکنندگان رقابت‌پذیر در بخش واقعی و هدایت اعتبار بانکی به این تولیدکنندگان است. آنها همچنین نقش فعال دولت توسعه‌گرا، عاری از نفوذ گروه‌های ذی‌نفوذ را در اثر بخشی حمایت‌های مالی از تولید لازم می‌دانند.

ایمان و نوشادی (۱۳۹۰) در مقاله «ارزیابی پارادایمی برنامه‌های توسعه اقتصادی-اجتماعی جمهوری اسلامی ایران» به آسیب‌شناسی کلیت نظام برنامه‌ریزی بدون تمرکز بر بخش خاصی پرداخته و با ارزیابی برنامه‌ها در قالب پارادایم‌های تفسیری، انتقادی و اثباتی به این نتیجه رسیده‌اند که برنامه‌های توسعه فاقد پارادایم و مبانی نظری مشخصی هستند. البته آنها پارادایم و مبانی خاصی را پیشنهاد نمی‌دهند.

مکنون، سلیمی، و بهرامی (۱۳۹۳)، در مقاله «فراتحلیلی بر آسیب‌شناسی‌های برنامه‌های توسعه در ایران» به بررسی مشکلات و آسیب‌های برنامه‌ریزی در سه سطح قبل برنامه‌ریزی، برنامه‌ریزی و پس از برنامه‌ریزی پرداخته‌اند. روش مقاله فراتحلیل بر پایه مطالعه تحقیقات پیشین است و برنامه‌های توسعه را بدون تمرکز بر موضوع مشخصی به‌طور کلی بررسی نموده و معتقدند برنامه‌ریزی در هر سه سطح با مشکلات و آسیب‌های متعددی مواجه است.

سیاح و شهبازی (۱۳۹۹) در گزارشی با عنوان «درباره جهش تولید: الگوی راهبردی حمایت از تولید در ایران» با جمع‌بندی ۲۰ گزارش پژوهشی به بررسی روابط مؤلفه‌های اصلی حمایت از تولید پرداخته‌اند؛ این مؤلفه‌ها عبارت‌اند از: محیط فعلی و مطلوب تولید، مسیرهای نامولد رقیب، و نیروهای محرک سرمایه‌گذاری نظیر تعرفه‌های وارداتی و معافیت‌ها و تسهیلات حمایتی.

خاندوزی (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان «ارزیابی شیوه برنامه‌نویسی توسعه در ایران» با ارزیابی روش برنامه‌های توسعه کشور طی سال‌های ۱۳۶۸-۱۳۸۸ و بررسی تجربه برنامه‌ریزی در ایران و جهان با روش تحلیلی-توصیفی به این نتیجه می‌رسد که برای تدوین الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت از رویکرد نهادگرایی استفاده شود زیرا بر جنبه‌های فرهنگی و حقوقی و سیاسی جوامع تأکید دارد.

سلطانی (۱۳۹۸)، در پژوهش خود با عنوان «الگوی راهبردی حمایت از تولید: تجربه حمایت ویژه دولت ترکیه از صنایع نساجی و پوشاک» به بررسی تجربه برخی از کشورها در کنترل بخش‌های نامولد اقتصادی پرداخته و پیشنهاداتی برای کاهش فعالیت‌های نامولد ارائه داده‌اند.

جغتایی، موسوی، و زاهدی (۱۳۹۵) در مقاله «ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اجتماعی در برنامه‌های توسعه» با بررسی مؤلفه‌های توسعه اجتماعی در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب به روش تحلیلی-توصیفی و تحلیل محتوای کیفی به این نتیجه رسیدند مؤلفه‌های «امنیت اجتماعی»، «سرمایه اجتماعی»، «همبستگی و انسجام ملی» و ... در برنامه‌های توسعه مورد سیاست‌گذاری قرار نگرفته‌اند.

پژوهش‌ها در این زمینه بیشتر به آسیب‌شناسی نظام برنامه‌ریزی پرداخته و مشکل اساسی را نداشتن پارادایم و میانی نظری مشخص می‌دانند. تعداد بسیار اندکی بر مسئله تولید در برنامه‌های توسعه تمرکز نموده‌اند و بیشتر بر مسئله تأمین مالی و اعتبار تأکید داشته‌اند. تمایز و اهمیت مقاله حاضر از پژوهش‌های یادشده این است که بر مبنای نظری رویکرد نهادگرایی تدوین شده است و این رویکرد را، به دلایلی که در بخش بعد توضیح داده شده است، برای حل مشکلات نظام برنامه‌ریزی و به‌ویژه تولید دارای نکات مفیدی می‌داند. همچنین این مقاله بر حل مسائل تولید و توسعه صنعتی در برنامه هفتم توسعه متمرکز شده و جوانب مختلف اقتصادی، اجتماعی و موضوع فرهنگ اقتصادی نیز را مورد توجه قرار داده است.

۳. مبانی نظری

مفهوم «توسعه» از جمله مفاهیم علوم انسانی - اجتماعی است که تعاریف بسیاری درباره آن بیان شده است. ویژگی محوری مورد نظر اندیشمندان، وجود شرایطی است که رشد اقتصادی همراه با تغییر ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی حاصل شود به نحوی که بهبود مستمر رفاه ملت را تضمین کند (متوسلی، ۱۳۸۲، ۵). نیمه دوم قرن بیستم شاهد جدال نظریه‌های توسعه بوده است. نظریه‌های کلاسیک، شومپتر، لویس، روزنشتاین، رودن، روستو، نئوکلاسیک، نوسازی، رشد متوازن، وابستگی و نهادگرایی.

جرالد میر به‌عنوان یکی از اندیشمندان مشهور توسعه، در سه‌گزاره چکیده دستاوردهای این حوزه را بیان می‌کند: نخست، نگرش‌های اجتماعی برای پیشبرد توسعه، بسیار حائز اهمیت هستند؛ دوم، هیچ فرمول واحدی برای توسعه وجود ندارد؛ و سوم، کمک‌های مالی به‌تنهایی نمی‌توانند موجب توسعه‌یافتگی شوند (میر و استیگلتز^۱، ۱۳۸۲، ۲۱). این درحالی است که نظر نسل نخستین اندیشمندان توسعه در دوره ۱۹۸۰-۱۹۵۰ برخلاف هر سه‌گزاره فوق بود. در این دوره نه‌تنها پیش‌شرط‌ها و بسترهای اجتماعی و فرهنگی توسعه‌یافتگی به رسمیت شناخته نمی‌شد، بلکه یک الگوی جهان‌شمول برای توسعه وجود

1. Gerald Mir & Joseph Stiglitz

داشت و آن مدل انگلیسی-آمریکایی بود. نهادهای بین‌المللی توسعه مانند بانک جهانی نیز با ابزارهای مالی و دیدگاه پروژه‌محور به توسعه موجب گمراهی و عدم دستیابی به اهداف توسعه در کشورهای فقیر شدند.

نهادگرایی به‌عنوان رویکرد مطرح متأخر در دانش توسعه، توسعه را فرایندی چندبعدی، غیرخطی، وابسته به مسیرهای گذشته و پویا می‌داند که برای نیل به آن، تغییر سیاست‌ها و نهادها را ضروری است. موفقیت‌های نظریه‌های نهادگرایان جدید و گسترش آنها در محافل دانشگاهی و سیاست‌گذاری، به دلیل توجه به همین تفاوت‌های نهادی و اختلاف الگوها و راهبردهای توسعه میان کشورهاست. تعداد اندک کشورهایی که در قرن بیستم توسعه یافتند نیز با استفاده از این نظریات و با طراحی الگوی توسعه بومی و خاص خود توانستند به موفقیت دست یابند.

مفهوم «برنامه‌ریزی توسعه» دستورکار ساختن آینده مورد نظر است که حداقل سه رکن را شامل می‌شود: اهداف، راهبردهای تحقق آن اهداف، و وسایل تحقق آن و یک افق زمانی. تعیین اولویت اهداف و هماهنگی میان اهداف، وسایل، بخش‌ها و هماهنگی میان اهداف با وسایل نیز از شروط برنامه است (خاندوزی، ۱۳۸۹، ۱۰۴).

۳-۱. پارادایم نهادگرایی و برنامه‌های توسعه

یکی از معضلات برنامه‌های توسعه، فقدان دیدگاه، مبانی نظری و پارادایم اقتصادی مشخص است. این مسئله موجب فقدان تعریف مشخصی از توسعه و اهداف و راهبردهای آن، الزامات و ابزارهای اقتصادی و غیراقتصادی تحقق توسعه صنعتی از جنبه‌های مختلف شده است. برنامه‌های توسعه، بدون در نظر گرفتن مسائل مهم غیراقتصادی که بر عملکرد برنامه تأثیرگذار است، صرفاً دیدگاه مکانیکی به اقتصاد دارند. برنامه‌های توسعه تبدیل به تجلی آرمان‌ها و اهداف نظام سیاسی بدون تلقی صحیحی از قابلیت نظام اجرایی کشور برای تأمین این اهداف شده است. فقدان مبانی نظری و پارادایم اقتصادی مشخص، دیدگاه مکانیکی و کمیت‌گرا، غیرفلسفی و فاقد راهبرد مشخص فرهنگی و اقتصادی در ایجاد معضلات یاد شده بسیار مؤثر است.

یکی از پارادایم‌های راهگشا و مطرح در دانش توسعه، نهادگرایی است. شکست برنامه «تعدیل ساختاری» در کشورهای در حال توسعه و آثار سوء ضد توسعه‌ای آن، موجب شد تا دیدگاه‌های مبتنی بر توسعه تک‌خطی و جهانشمول مانند دیدگاه‌های کمیت‌گرای نئوکلاسیکی مورد بازبینی قرار گیرند. از این‌رو، رویکردهای منتقد به مدل‌های تک‌خطی توسعه، مانند رویکرد نهادگرایی، مورد توجه صاحب‌نظران توسعه قرار گرفت. پارادایم نهادگرایی در حل مسائل توسعه، رویکرد یک‌بار برای همیشه و نسخه واحد برای همه ملت‌ها نیست. به دلیل برتری‌های پارادایم نهادگرایی در تبیین مسائل توسعه، در این مقاله از مبانی نظری نهادگرایی استفاده شده است.

از اهداف مهم توسعه، رشد اقتصادی، افزایش تولید ناخالص ملی و توسعه صنعتی است، اما تاکنون تعداد معدودی از کشورها در این زمینه موفق بوده‌اند زیرا راه دستیابی به این اهداف، برای همه کشورها یکسان نیست. میردال می‌گوید: «رهنمودهای مکتب کلاسیک نمی‌تواند مبنای کلی برای یک نظریه توسعه باشد و نمی‌توان از یک الگو برای تمامی موارد بهره جست» (میردال، ۱۹۷۸، ۷۸۰). می‌یر نیز تأکید دارد «اگر مسئله تناسب با شرایط بلافصل داخلی اقتصادی و اجتماعی هر یک از کشورهای در حال توسعه در نظر گرفته شود، آنگاه ممکن است یک دستورالعمل متحدالشکل مانند سیاست تعدیل ساختاری برای یکایک کشورهای در حال توسعه مناسب نباشد و امکان‌پذیری آن به شرایط هر یک از کشورهای در حال توسعه بستگی خواهد داشت» (می‌یر، ۱۳۷۵، ۲۵۰).

از دیگر نقاط قوت نهادگرایان، توجه به شرایط لازم و زمینه‌های غیراقتصادی مانند نظام سیاسی و فرهنگی است. آنها معتقدند غفلت از نهادها، تاریخ و فرهنگ کشورهای در حال توسعه موجب شده است که یک الگوی واحد به همه کشورها پیشنهاد شود اما راه توسعه در کشورهای مختلف متفاوت است.

برتران بدیع معتقد است نظریه‌های کمیت‌گرای غربی، به دنبال تجویز توسعه سیاسی و اقتصادی غربی برای سایر کشورها هستند و همه شکست خورده‌اند. توسعه تک‌خطی غربی توجهی به شرایط تاریخی، فرهنگی و دینی کشورهای جهان سوم ندارند و موفق

نبوده‌اند (بدیع، ۱۳۷۶، ۸۰). «جوامع جهان سوم از بسیاری نظرگاه‌ها با هم متفاوت‌اند. هریک از آنها با فرهنگ، تاریخ و زیست‌محیطی ویژه متمایز می‌شوند که امکان تقلیل آن به کلیتی همگانی وجود ندارد» (بدیع، ۱۳۷۶، ۱۶۳). هیچ نظریه قابل‌تعمیمی وجود ندارد و هر جامعه‌ای با توجه به شرایط ویژه تاریخی و فرهنگی خود باید راه توسعه سیاسی و نظریه توسعه سیاسی خود را بیابد و از تقلیل‌گرایی و تقلیدگرایی بپرهیزند (بدیع، ۱۳۷۶، ب).

نهادگرایان به پیروی از داگلاس نورث^۱، نهادها را به دو دسته نهادهای رسمی (قانون اساسی، حقوق عرفی و مقررات) و نهادهای غیررسمی (سنت‌ها، هنجارهای رفتاری، فرهنگ و آداب و رسوم) تقسیم می‌کنند. بنابراین سنت‌ها، آداب و رسوم، فرهنگ و مذهب قیود یا نهادهای غیررسمی بوده و از عوامل تأثیرگذار بر ادراک افراد جامعه هستند. از این رو نهادگرایان، مطالعات بین‌رشته‌ای از قبیل اقتصاد اجتماعی، جامعه‌شناسی سیاسی، انسان‌شناسی اقتصادی و جامعه‌شناسی بیولوژیکی را ضروری می‌دانند.

فردریک لیست^۲ معتقد است: آدام اسمیت و ژان باتیست سه^۳، نظریه‌های اقتصاد جهانی و فردی را پایه‌گذاری کرده‌اند. اما نظریات آنها با رویدادهای جهان واقعی در تضاد است. آنها با استدلال‌های نادرست خود متکی بر اصول اشتباه به سیاست حمایت از تولیدات صنعتی داخلی حمله کرده‌اند. آنها نظام سیاسی و سیاست را از اقتصاد جدا می‌دانند در حالی که نقش بسیار مهمی دارند (لیست، ۱۳۸۷، ۶۴).

از سوی دیگر، علاوه بر اهمیت کارایی نهادهای رسمی، نهادهای غیررسمی یکی از قیود یا محدودیت‌های مهم هستند که در برابر توسعه وجود دارند، نهادهای غیررسمی هم می‌توانند تسهیل‌کننده باشند و هم می‌توانند محدودیت در برابر توسعه ایجاد نمایند.

نورث برنده جایزه نوبل اقتصاد، در مورد اهمیت نقش نهادهای غیررسمی در توسعه معتقد است: «حتی در توسعه‌یافته‌ترین اقتصادها، قوانین رسمی بخشی کوچک از کل محدودیت‌هایی هستند که به انتخاب‌ها شکل می‌دهند و با اندکی تأمل فراگیر بودن محدودیت‌های غیررسمی آشکار می‌شود. در کنش‌های متقابل روزانه خود با دیگران، چه

1. Douglass North

2. Friedrich List

3. Adam Smith & Jean-Baptiste Say

در چارچوب خانواده، روابط اجتماعی بیرونی یا فعالیت‌های بازرگانی، بخش اعظم ساختار غالب را قواعد سلوک، هنجارهای رفتاری و آداب و رسوم تعریف می‌کنند» (نورث، ۱۳۸۵، ۶۹) و بر همین اساس قوانین و برنامه‌های توسعه مشابه، در کشورهای مختلف، متفاوت عمل می‌کنند (همان).

توسعه نیازمند تحول اقتصادی است و تحول اقتصادی نیازمند تحول سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است. این تحول به معنای تخریب همه سنت‌ها و ارزش‌ها و فرهنگ‌ها نیست. تحول در فرهنگ اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در راستای شکوفایی استعداد‌های جامعه و رشد و توسعه صنعتی با در نظرگرفتن نهادهای غیررسمی حاکم بر جامعه است.

۳-۲. «رانت‌های شومپتری» و توسعه

برای دستیابی به توسعه صنعتی، از دیدگاه داگلاس نورث، باید «رانت‌های مستقیماً نامولد»^۱ به «رانت‌های شومپتری»^۲ یا «رانت‌های مولد» تبدیل شوند (نورث و همکاران، ۱۳۹۵، ۵۰۴). تفاوت در میزان توسعه کشورها به تفاوت در چگونگی و مدت‌زمان این تبدیل مربوط است. تبدیل رانت نامولد به مولد، نیازمند تحول سیاسی در نخبگان قدرت، تحول در برقراری حاکمیت قانون، کنترل فساد و حمایت از حقوق مالکیت از سوی حاکمیت است. همچنین نیازمند تحولات اجتماعی و فرهنگی در جهت حمایت از کار و تلاش و تولید به جای تن‌پروری، مصرف‌گرایی، تجمل‌گرایی، سوداگری، فساد، درآمدهای بادآورده و ترجیح منافع شخصی و ... است.

«رانت» در اقتصاد پاداش اضافه‌ای است که نصیب برخی فعالیت‌ها می‌شود. دولت‌هایی که توانسته‌اند رانت‌ها را نصیب فعالیت‌های دخیل در رشد بلندمدت کنند، تجربه‌های موفق توسعه صنعتی را به وجود آوردند. توزیع رانت بر ساختار انگیزشی و کنش بازیگران اقتصادی مؤثر است. رانت مولد فعالیت‌ها را به سمت مولدبودن سوق می‌دهد. در کشورهای توسعه‌یافته صنعتی، رانت‌ها «شومپتری» است یعنی به کارآفرینان تعلق می‌گیرد و ناپایدار است. اما در کشورهای در حال توسعه رانت‌ها «نامولد» است؛ یعنی در روابط

1. directly unproductive (DUP)
2. Schumpeter Rents

فسادآمیز توزیع می‌شود و وضعیت جامعه را بدتر می‌سازد (نورث، ۲۰۰۶، ۴۷؛ و ۱۳۹۵، ۲۳). هرگاه رانت‌جویی به نتایجی بیانجامد که وضعیت جامعه را بدتر کند، رانت‌های «مستقیماً غیر مولد» ایجاد شده است. رانت‌های نامولد عموماً به امضاها‌های طلایی و ارتباط با نخبگان قدرت وابسته است. یکی از مهمترین اقدامات توسعه مبارزه با فساد و به‌خصوص ریشه‌کنی رانت‌های غیر مولد است (نورث و همکاران، ۱۳۹۵، ۲۳). عدم تمایز فعالیت‌های مولد از نامولد بخش زیادی از اعتبارات را به سمت فعالیت‌های نامولد و غیرتولیدی سوق می‌دهد. این همان موضوعی است که در ادبیات نهادگرایی و کارآفرینی به کارآفرینان غیر مولد و رانت‌های غیر مولد موسوم است (کوین، سوبله، و داو، ۲۰۱۰).

تجربه کشورهای توسعه‌یافته نشان می‌دهد برای تحقق زمینه‌های تبدیل رانت‌های نامولد به مولد، نیاز به تحول در نظام‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی است. علاوه بر تحول دیدگاه‌های نخبگان قدرت، آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه و راهبردهای توسعه صنعتی، باید فرهنگ و بستر فرهنگی برای تولید و سرمایه‌گذاری ایجاد، تقویت و حراست شود. در کشورهای توسعه‌یافته فرهنگ کار، پس‌انداز، تولید و ترجیح منافع ملی جایگزین رانت‌خواری، راحت‌طلبی، واردات و منافع شخصی شد و این کار بیش از همه به نظام ارزش‌ها و پاداش‌ها یا رانت‌ها و مالیات‌های توزیع شده توسط نظام سیاسی وابسته است. رشد اقتصادی و زیرساخت‌های تولید و سرمایه‌گذاری عموماً از زمانی آغاز می‌شود که امنیت سرمایه‌گذاری و حقوق مالکیت تضمین شوند. دولت رانت مولد را از رانت بد متمایز نموده و در راستای «راهبرد توسعه صنعتی» رانت‌ها را هدفمند نماید.

۳-۳. شناسایی فعالیت‌های مولد

سؤال مهم دیگر این است که چه فعالیت‌هایی مولد هستند و باید مورد حمایت قرار گیرند؟ فعالیت‌های نامولد فعالیت‌هایی هستند که اگر از صحنه اقتصاد حذف شوند نه تنها به فرایند رشد و توسعه اقتصاد صدمه نمی‌زنند بلکه حتماً وضعیت را بهتر می‌سازند. به‌طور کلی، هر فعالیتی که به قصد کسب درآمد، سود یا هر نوع انتفاع انجام شود و با ایجاد ارزش افزوده، تولید ملی را بزرگتر کند، مولد است و هر فعالیتی که در سطح خرد برای اشخاصی سود یا

منفعت ایجاد کند، اما در سطح کلان، ارزش افزوده ایجاد نکند و تولید ناخالص داخلی^۱ واقعی را افزایش ندهد، نامولد است. بنابراین، معیار این است که آیا مزاحمتی برای نظام تولید کالا و خدمات دارد یا نه؛ اگر دارد حتماً نامولد است و اگر مزاحمت ندارد اما موجود ارزش واقعی نیست باز هم نامولد است (شاکری، ۱۳۹۵، ۱۶۱). به طور دقیق‌تر، فعالیت‌های نامولد فعالیت‌هایی است که سود حاصل از آن ناشی از افزایش قیمت واقعی سرمایه ناشی از تورم، سفته‌بازی، تخلف، فساد، انواع رانت و انحصار و سرمایه‌گذاری در اکثر بخش‌های خدمات و پولی و مالی است (همان، ۱۸۲). «فعالیت‌های نامولد موجب اختلال در نظام تولید می‌شود و برای افرادی که هیچ ارزش واقعی خلق نکرده‌اند، خلق درآمد می‌کند و از این طریق آنان هنگام آماده‌شدن یک اقتصاد بخش عظیمی از آن را تصاحب می‌کنند در حالی که هیچ مشارکتی در آن نداشته‌اند (شاکری، ۱۳۹۱، ۱۶۷).

به اعتقاد بامول^۲ (۱۹۹۰)، فعالیت نامولد فعالیتی است که رفاه جامعه را کاهش می‌دهد و به افزایش ثروت در جامعه منجر نمی‌شود و تنها سهم خود را از ثروت موجود افزایش می‌دهد و فعالیت‌های نامولد را فعالیت‌های رانت‌جویانه می‌داند. بنابراین، مبنای مولد بودن فعالیت‌ها، کمک به تولید، ارزش‌آفرینی اقتصادی، تکمیل زنجیره تولید و ارتقای رفاه است. در غیر این صورت نامولد است.

۳-۴. حفاظت از امنیت حقوق مالکیت فعالیت‌های مولد

نورث حقوق مالکیت را حق افراد برای بهره‌مندی از منافع کار تحت تملک خود یا بهره‌مندی از منافع کالاها و خدماتی که آنها را تصرف کرده‌اند، تعریف می‌کند (نورث، ۱۳۷۹، ۵۶). امنیت حقوق مالکیت بر کارآفرینی و فناوری، رشد اقتصادی، سرمایه‌گذاری، انباشت عوامل اقتصادی، پس‌انداز، کاهش رانت‌جویی، حکمرانی خوب، انباشت سرمایه اجتماعی، افزایش رشد فعالیت‌های مولد مؤثر است؛ بنابراین، امنیت حقوق مالکیت مهم‌ترین شاخص و مؤلفه توسعه است. اما نکته مهم این است که حفظ امنیت حقوق مالکیت چه فعالیت‌هایی لازمه توسعه است؟ مسلماً امنیت حقوق مالکیت بخش‌های مولد.

1. GDP

2. Baumol

کشورهای توسعه‌یافته برای حمایت از بخش‌های مولد و دارای اولویت در برنامه‌های توسعه خود، دخالت‌های تنبیهی و تشویقی در بازار دارند. برای این مهم، نخست در برنامه‌های توسعه، فرایند و مراحل توسعه صنعتی را برنامه‌ریزی نموده و سپس فعالیت‌های مولد را شناسایی و برای حمایت اولویت‌بندی، برنامه‌ریزی و فرهنگ‌سازی می‌نمایند.

چطور می‌توان کارآفرینان را به سمت فعالیت‌های مولد هدایت نمود و تولید را رونق داد؟ نهادگرایان و پژوهشگران حوزه کارآفرینی مانند شومپتر^۱، «تخریب خلاق»^۲ و «رانت مولد» را موتور اصلی رشد و توسعه تلقی می‌دانند (شومپتر، ۱۹۹۴). بامول معتقد است «قواعد بازی» و «نحوه تخصیص منابع» تعیین می‌کند کارآفرینان به سمت کدام دسته از فعالیت‌ها تمایل داشته باشند. نورث معتقد است محیط نهادی کنش انسانی را تعیین کرده و تلاش‌های کارآفرینی را به سمت فعالیت‌های مولد یا نامولد هدایت می‌کند (به نقل از نورث، ۱۹۹۰).

در فرهنگ‌سازی برای کارآفرینی باید این موضوع مورد توجه باشد. نظام توزیع رانت، انگیزه‌ها و فرهنگ اقتصادی جامعه را هدایت می‌نمایند که سفته‌بازی، سوداگری، تبلی، ارتباطات فسادآمیز و عدم بهره‌وری، فرهنگ اقتصادی یک کشور را شکل دهد یا کار و تلاش مولد و خلاق، کارآفرینی و بهره‌وری و قانون‌گرایی فرهنگ غالب باشد. این نوع توجه به فرهنگ و اقتصاد و توجه به توسعه صنعتی باید در برنامه‌های توسعه مورد توجه و برنامه‌ریزی علمی و دقیق قرار گیرد.

مرور تجربه حمایت از تولید در کشورهای منتخب موفق در رشد اقتصادی شامل ژاپن، کره جنوبی، چین، ترکیه، آلمان، برزیل و آمریکا نشان می‌دهد. در فرایند رشد اقتصادی، صنعتی شدن و تولد بنگاه‌های بزرگ، تقریباً در همه کشورها، دولت‌ها نقش برجسته‌ای داشته‌اند و در هیچ‌یک از این کشورها حمایت از تولید به بازار واگذار نشد. برای این مهم، نهادهای اجرایی حکومت، امنیت سرمایه‌گذاری را برقرار و حقوق مالکیت را تضمین کردند. هنگامی که قانون و مقررات حقوق و تکالیف شهروندان را دقیق مشخص

1. Schumpeter
2. creative destruction

نکرده است یا قانون وجود ندارد، شرایط برای ایجاد فعالیت‌های نامولد اقتصادی فراهم می‌شود (اولسن^۱، ۱۹۸۲) که آثارش رکود و کاهش رشد اقتصادی است (کوپن و همکاران، ۲۰۱۰).

دولت‌ها راهبرد توسعه صنعتی مشخص و اعلام شده داشته، به آن مقید بوده و برای تحقق آن، حمایت مالی، اعتباری و تعرفه‌ای برنامه‌ریزی شده برای دستیابی به بیشترین کارایی وجود داشته است. رانت مولد را از رانت غیرمولد متمایز کرده و رانت‌های نامولد و بد را حذف و رانت‌های مولد را در راستای «راهبرد توسعه صنعتی» هدفمند و عملیاتی کردند. از میان بخش‌های مولد، با تدوین یک استراتژی صنعتی، بخش‌های دارای اولویت و صنایع پیشران را مشخص و مورد اولویت قرار داده‌اند و در یک دوره پنج تا ده ساله حمایت‌های ویژه همراه با تعیین زمان و حساب‌کشی از حمایت‌شوندگان داشته‌اند (خاندوزی و مقیسه، ۱۳۹۷).

علاوه بر موارد یادشده، فرهنگ و بستر فرهنگی برای تولید و سرمایه‌گذاری توسط دولت‌ها ایجاد، هدایت، تقویت و حراست شده و زمینه‌های رانت‌خواری و راحت‌طلبی و کسب درآمد از مسیرهای خارج از کار و ابتکار با ابزارهای مالیاتی کنترل و مدیریت شده است.

۳-۵. تدوین راهبرد توسعه صنعتی

سیاست صنعتی «مجموع تلاش‌های ملت برای هدایت و شکل‌دهی به فعالیت‌های تجاری، جهت تقویت رشد اقتصادی است. بنابراین، دغدغه‌های آن به انسجام ساختاری درازمدت و رشد پایه‌های صنعتی کشور مربوط می‌شود. هدف سیاست صنعتی شدن به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱) هدف‌گذاری صنعتی که به معنای انتخاب صنایع دارای قدرت رقابت بین‌المللی است؛ ۲) ارتقای ساختار صنعتی؛ و ۳) سیاست سازمان صنعتی». تجربه صنعتی شدن در کشورهای توسعه‌نیافته به‌ویژه کشورهای نظیر کره جنوبی و ژاپن حاکی از تدوین راهبرد توسعه صنعتی مشخص است که با رویکرد جهت‌گیری صادراتی، سرمایه‌گذاری‌های بخش خصوصی را به بخش‌های مطلوب و موردنظر برنامه یعنی فعالیت‌های مولد صنعتی و با اولویت هدایت نمودند (گریفین، ۱۳۸۸، ۱۸۵). دولت

1. Olson

به‌مثابه تضمین‌کننده حقوق مالکیت برخی قیدوبندهای تجاری خلق می‌کرد و به فعالیت‌های مولد که در حال توسعه صنایع جدید بودند رانت‌هایی می‌داد. نه تنها نارسایی بازار را اصلاح می‌نمود بلکه قیمت‌ها را هدایت می‌کرد.

۳-۶. تحول فرهنگ اقتصادی در جهت توسعه صنعتی

بسیاری از اندیشمندان غربی معتقدند در اواخر قرن بیستم در کشورهای پیشرفته صنعتی تحول یا «چرخش فرهنگی»^۱ اتفاق افتاد (جامسن^۲، ۱۹۹۸). تحول نتیجه حرکت از وضع موجود به وضع آینده است. وضع مطلوب آینده توسط نظام باورهای متعالی ترسیم می‌شود. اما مسیر حقیقی حرکت جامعه را باورهای موجود می‌سازد. در یک بافت در حال توسعه که فرهنگ فساد، دروغ، تقلب و رانت‌جویی حاکم است، مسیر تحول جامعه به‌سوی فعالیت‌های اقتصادی غیرمولد و هزینه‌مبادله بالا و سردرگمی فرهنگی، آشوب و تنش خواهد بود. به‌علاوه، باید گفت جامعه دائماً در حال تحول است و عوامل زیادی، شامل فرایندهای داخلی، شوک‌ها یا عوامل خارجی و یا ترکیبی از آن‌ها، در حال اثرگذاری بر تحولات فرهنگی هستند (گریف و لایتین^۳، ۲۰۰۴).

از دهه ۷۰ میلادی به بعد، توجه به «بعد فرهنگی توسعه» معطوف گردید و پیشنهاد شد به پیامدهای فرهنگی برنامه‌های توسعه اقتصادی توجه شود (دوپوئه^۴، ۱۳۷۴، ۱۲-۱۸). یعنی هم تلاش برای عدم اتخاذ الگوهای توسعه وارداتی و مخرب فرهنگ و هویت و هم تحول فرهنگی در جهت رشد و توسعه اقتصادی مورد توجه قرار گیرد.

بعد فرهنگی توسعه در دهه هشتاد میلادی به «عوامل، متغیرها و آثار فرهنگی توسعه می‌پرداخت. فرهنگ را دیگر به‌عنوان بعد کمک و یاری‌دهنده یا زینت‌بخش توسعه در نظر نمی‌گرفتند، بلکه به‌مثابه بافت جامعه در ارتباط با توسعه و به‌عنوان نیروی درونی جامعه توجه می‌کردند» (پهلوان، ۱۳۷۸، ۱۵۲). آمارتیاسن^۵ برنده جایزه نوبل اقتصادی (۱۹۹۸ م) فرهنگ اقتصادی را متغیری برون‌زا می‌داند که موجب بسط ظرفیت‌ها و کارکردهای انسانی

1. cultural turn
2. Jameson
3. Greif & Laitin
4. Dupoe
5. Amartya Kumar Sen

شده و به تقویت ثبات اقتصادی کمک می‌کند. برخی محققان اقتصادی دلایل پیشرفت کشورهای جنوب شرقی آسیا، از جمله کره جنوبی و ژاپن، را فرهنگ اقتصادی می‌دانند (سن، ۱۳۹۴، ۴۳).

حال باید پرسید کدام وجه از فرهنگ بر توسعه اقتصاد و رشد تولید مؤثر است؟ و فرهنگ اقتصادی تحت تأثیر چه عواملی در راستای رشد تولید و توسعه قرار می‌گیرد؟ نهادگرایان معتقدند مهمترین جنبه فرهنگی در اقتصاد و توسعه، اعتماد عمومی و سرمایه اجتماعی است که موجب تحول فرهنگ اقتصادی در راستای توسعه خواهد شد. اما اعتماد و سرمایه اجتماعی بیش از هر چیز به عملکرد نظام سیاسی بستگی دارد؛ هر چند سیاست‌های اقتصادی نیز دارای بار فرهنگی هستند اما سیاست نقش تعیین‌کننده در توسعه و تحول فرهنگی دارد (عجم اوغلو و رایبنسن^۱، ۱۳۹۴).

فوکویاما برای نشان دادن اهمیت اعتماد در ساختار کشورهای صنعتی معتقد است که تفاوت ساختاری میان کشورهای سرمایه‌داری ناشی از ویژگی‌ها، خصوصیات فرهنگی و ناشی از سرمایه‌اجتماعی آنها است که موجب اعتماد و همکاری افراد جامعه می‌شود (فوکویاما، ۱۹۹۵، ۲۴).

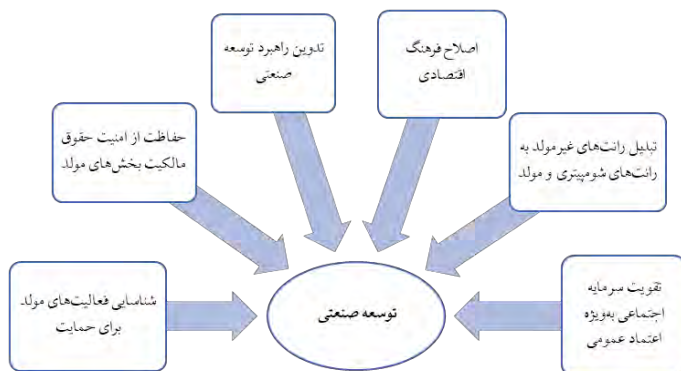
از دیدگاه کلمن^۲، همدلی و ارزش‌های مذهبی و سرمایه‌های اجتماعی زیربنای توسعه فرهنگی، اقتصادی و سیاسی است. عدم توجه به ارزش‌های دینی و فرهنگی و سرمایه‌های اجتماعی به کاهش مشارکت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منجر شده و جرائم اجتماعی، یأس، ناامیدی و احساس محرومیت منجر می‌شود و توسعه در چنین شرایطی امکان‌پذیر نیست (وینتر^۳، ۲۰۰۷، ۲۳).

بنابراین، فرهنگ اقتصادی نقش مهمی در رشد و توسعه اقتصادی و رونق فعالیت‌های مولد دارد، اما خود معلول عملکرد نظام سیاسی و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری فرهنگی است. برنامه توسعه به‌عنوان نقشه راه توسعه صنعتی کشور باید تمام جوانب و ساحت‌های مؤثر در رونق و شتاب تولید و توسعه صنعتی از جمله فرهنگ را مدنظر داشته و برای آن

1. Ajamoglu & Robinson
2. Colman
3. Winter

برنامه‌ریزی نماید. برنامه توسعه نباید نسبت به ساحت‌های دیگر نظام اجتماعی که مستقیماً بر تولید و اقتصاد مؤثر است بی تفاوت باشد.

نمودار ۱. عوامل ضروری توسعه صنعتی و رشد تولید از دیدگاه نهادگرایی

منبع: یافته‌های پژوهش

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۴۶

دوره ۱۵، شماره ۱
زمستان ۱۴۰۱
پیاپی ۵۷

در جمع‌بندی مطالب ارائه‌شده باید گفت برای توفیق برنامه‌های توسعه در حصول اهداف رشد و تولید اقتصادی، تحول در سه سطح سیاسی، فرهنگی و اقتصادی لازم است. ابتدا، در سطح سیاسی و حاکمیتی، تحول نظام سیاسی و نخبگان قدرت. بدین معنی که نخبگان سیاسی باید به لزوم توسعه صنعتی برای دستیابی به رفاه، اقتدار ملی و رشد اقتصادی اعتقاد داشته و بر سر این موضوع اجماع کنند. دولت از گروه‌های ذی‌نفع و نخبگان قدرت مستقل باشد، تعارض منافع را کنترل نماید و حاکمیت قانون، کنترل فساد و رانت غیرمولد را اولویت قرار دهد (نورث و همکاران، ۱۳۹۵، ۳۸).

دوم، در سطح اقتصادی، برنامه‌ریزی توسعه نیازمند تحول در جهت تغییر نظام توزیع رانت از نامولد به مولد و گزینش صنایع پیشرو برای اصلاح نسبت اقتصاد داخلی با اقتصاد جهانی است. برای هدایت کارآفرینان و بازیگران اقتصادی به سمت فعالیت‌های مولد، قواعد بازی و نظام توزیع منابع باید به سمت فعالیت‌های مولد هدایت شود.

سوم، در سطح فرهنگی، تحول فرهنگی در حوزه فرهنگ اقتصادی اجتناب‌ناپذیر است. تحول در جهت تغییر ارزش‌ها و نگرش‌ها از ترجیح منافع فردی به منافع ملی، فعالیت‌های رانتی و سفته‌بازی به فعالیت‌های مولد، خیانت به صداقت و وفای به عهد ...

۴. روش‌شناسی

در این مقاله از روش تحلیلی-توصیفی در چارچوب اقتصاد نهادی استفاده شده است. زیرا اقتصاددانان توسعه نهادگرا نگرش تک‌بعدی به اقتصاد و توسعه ندارند و به مطالعات میان‌رشته‌ای و چندبعدی در توسعه و اقتصاد اهمیت می‌دهند. چندین جایزه نوبل اقتصاد به نهادگرایان و در مباحث ارتباط اقتصاد با سیاست، حقوق، اخلاق، فرهنگ، جامعه‌شناسی و علوم رفتاری اختصاص یافته است که نشان‌دهنده اهمیت مطالعات میان‌رشته‌ای در حوزه اقتصاد و توسعه است. موضوعات علوم انسانی به‌ویژه مسائل کلان توسعه نیازمند مطالعات و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای است، زیرا هر رشته‌ای با اعمال برخی قوانین، معرفت نسبت به موضوع مورد بررسی‌اش را در چارچوب‌های خاصی قرار می‌دهد و شناخت محدود، یا شناختی تخصصی و منحصر به فرد، در مورد پدیده‌ها ارائه می‌کند. بنا بر چنین دلایلی اعمال پژوهش میان‌رشته‌ای در علوم انسانی ضرورت می‌یابد (کتبی، ۱۳۷۹، ۱۶-۲۳). موضوعات علوم انسانی به‌ویژه موضوعات توسعه اقتصادی، میان‌رشته‌ای بوده و حوزه‌های مختلفی از علوم انسانی را برای تحلیل پدیده‌ای خاص باید مورد بررسی قرار داد. به همین دلیل از رویکرد نهادگرایی و تحلیل میان‌رشته‌ای در حوزه‌های اقتصاد، توسعه، فرهنگ و جامعه استفاده شده است.

۵. بررسی و آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب در ایران

بعد از انقلاب از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷ کشور فاقد برنامه مصوب مجلس بود؛ اما دولت چه در قالب «برنامه توسعه و تکامل نظام جمهوری اسلامی» و چه در قالب «برنامه شرایط ویژه اقتصادی» برای سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۶۷ برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری در قالب برنامه داشته است. مهمترین تحول این دوره اختلاف دولت و مجلس بر سر تخصیص‌ها و تلاش

برای تبدیل سازمان برنامه به وزارت‌خانه جهت تأثیرگذاری بیشتر بر بودجه است (رجب‌پور، ۱۳۹۸، ۱۸). بعد از پایان جنگ دولت وقت به‌رغم تصویب برنامه اول توسعه، سیاست تعدیل ساختاری را راهبرد اصلی خود قرار داد. درحالی‌که راهبرد اصلی قانون برنامه اول این نبود. دولت‌های هفتم و هشتم نیز با طرح «ساماندهی اقتصادی کشور» مجزا از قانون برنامه دوم به‌دنبال پاسخ به شرایط وضعیت کشور بودند (همان، ۲۵). دولت‌های نهم و دهم نیز با طرح «هدفمندسازی یارانه‌ها» و «طرح تحول اقتصادی» مجزا از قانون برنامه پنجم توسعه اجرا شد. دولت‌های یازدهم و دوازدهم نیز با «طرح تحول نظام سلامت» خارج از برنامه ششم روند عدم پای‌بندی به برنامه‌های توسعه را ادامه دادند.

جدول ۱. برنامه‌های توسعه پس از انقلاب

برنامه توسعه	زمان	اهداف
برنامه اول	۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲	بازسازی و تقویت ظرفیت‌های دفاع ملی، بازسازی مراکز تولیدی خسارت دیده در جنگ، ایجاد رشد اقتصادی، تأمین حداقل نیازهای مردم، اصلاح الگوی مصرف، اصلاح مدیریت اجرایی و قضایی کشور
برنامه دوم	۱۳۷۸ تا ۱۳۷۴	تحقق عدالت اجتماعی، ارتقای فرهنگ عمومی، افزایش بهره‌وری، رشد اقتصادی، توسعه صادرات غیرنفتی، تقویت بنیه دفاعی، حاکمیت قانون و مشارکت عامه
برنامه سوم	۱۳۸۳ تا ۱۳۷۹	اصلاح ساختاری اقتصادی، کاهش تصدی دولت، اصلاح عملکرد بازار پول، کار، سرمایه و کالا و خدمات، هدفمند کردن یارانه‌ها
برنامه چهارم	۱۳۸۸ تا ۱۳۸۴	رشد اقتصاد ملی دانایی محور، حفظ محیط زیست، توسعه سلامت، امنیت و عدالت انسانی، حفظ هویت و فرهنگ اسلامی‌آیرانی، تأمین امنیت ملی، آمایش سرزمین
برنامه پنجم	۱۳۹۰ تا ۱۳۹۴	پیشرفت همراه با عدالت، استقرار الگوی توسعه اسلامی‌آیرانی، اصلاح نظام اداری و توجه به دین‌باوری
برنامه ششم	۱۳۹۶ تا ۱۴۰۰	کاهش سهم نفت از بودجه، بهبود محیط کسب‌وکار، فضای مجازی، نظام عادلانه پرداخت، کاهش آسیب‌های اجتماعی و فقر

مشکلات و آسیب‌های کلی نظام برنامه‌ریزی در ایران از موضوعاتی است که در پژوهش‌های متعددی بررسی شده است به همین دلیل در این بخش فقط به چند مورد اشاره خواهد شد اما آسیب‌ها و مشکلات نظام برنامه‌ریزی در حمایت از تولید و توسعه صنعتی از مباحث بسیار مهمی است که کمتر بر آن تمرکز شده است و بنابراین، در این پژوهش بیشتر بر این موضوع تمرکز شده است. در رابطه با آسیب‌های کلی نظام برنامه‌ریزی در ایران به اجمال می‌توان موارد زیر را برشمرد:

فقدان مبانی نظری و پارادایم مشخص توسعه. فقدان مبانی نظری و پارادایم مشخص در حوزه برنامه‌ریزی موجب شده راهبرد مشخصی برای توسعه صنعتی و رشد اقتصادی در برنامه‌های توسعه وجود نداشته باشد. هرچند برنامه‌های اول و دوم توسعه در راستای برنامه‌های تعدیل ساختاری صندوق بین‌المللی پول بوده و با شکست مواجه شدند. اما برنامه‌های بعدی دچار سردرگمی نظری در مباحث توسعه بوده‌اند. فقدان راهبردهای بلندمدت برای نظام برنامه‌ریزی کشور موجب شده که دولت‌ها نگاه بودجه‌ای به برنامه داشته باشند و بخش‌ها و دستگاه‌ها به‌واسطه مواد برنامه از بودجه کشور سهم خواهی کنند (تهرانی، ۱۳۹۳، ۲۰).

عدم توجه به شرایط حاکم و ظرفیت دستگاه‌های اجرایی. عدم توجه کافی به شرایط حاکم بر برنامه‌ریزی در مراحل تدوین و اجرا و نیز عدم توجه به دستگاه حجیم و ناکارآمد بروکراسی دولتی باعث شده است تا برنامه‌های توسعه فاقد اثربخشی لازم باشند. این ناکارآمدی از دیدگاه نهادی به ناکارآمدی نهادهای رسمی و ضعف اجرا موسوم است. تجربه برنامه‌ریزی توسعه حاکی از آن است که یک برنامه توسعه با وجود برخورداری از اعتبار قانونی، می‌تواند در اثر تغییر دیدگاه دستگاه اجرایی با تغییر دولت، تغییر شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی به اجرا در نیاید.

عدم تطابق و همخوانی برنامه‌های توسعه با اولویت‌های کشور، نامعلوم بودن میزان عملیاتی بودن آنها و نیز عدم تمایل و الزام دولت‌ها به اجرای برنامه‌های توسعه و اسناد بالادستی از جمله آسیب‌های برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب بوده است.

۱-۵. آسیب‌شناسی قوانین حمایت از تولید و توسعه صنعتی در برنامه‌های توسعه

یکی از اهداف مهم و مشترک همه برنامه‌های توسعه ایران، رشد اقتصادی، افزایش سرمایه‌گذاری و توسعه صنعتی بوده است. بیشترین حمایت‌های قانونی از تولید، در قوانین برنامه پنج‌ساله توسعه و قوانین بودجه سالیانه به طبع آن بوده است. تحلیل محتوای ۶ قانون برنامه توسعه از (۱۳۶۸ تا ۱۴۰۱) درباره حمایت از تولید و سرمایه‌گذاری نشان می‌دهد از سال ۱۳۶۸ تا کنون ۲۰ نوع حمایت از واحدهای تولیدی در این قوانین تصویب شده که عبارت‌انداز: حمایت‌های ارزی، بیمه‌ای، تأمین مالی، ترجیحی، تشکیلاتی، تضمین خرید محصولات، تعرفه‌ای، دسترسی به بازار، دیپلماتیک، رسانه‌ای تبلیغاتی، رقابت و تسهیل

در ادامه مشکلات اساسی بخش تولید و دلایل عدم توفیق قوانین و حمایت‌های مالی صورت گرفته از تولید بررسی خواهد شد. با توجه به مبانی نظری یادشده علت را باید در این دانست که حمایت‌های دولتی مستقیم یا غیرمستقیم رانت محسوب می‌شوند و چنانچه برنامه‌های توسعه راهبرد مناسبی نداشته باشند منجر به افزایش فساد، امضاها‌های طلایی، رانت‌جویی نامولد، هدایت منابع به فعالیت‌های غیرمولد و پر سود، کاهش کیفیت محصولات تولیدی و انحراف از ترکیب بهینه عوامل تولید می‌شود. عاملی که اقتصاد ایران با آن دست به گریبان است.

۵-۲. راهکارهای اثر بخشی قوانین حمایت از تولید و توسعه صنعتی در برنامه‌های توسعه

در برنامه‌های توسعه، موانع سرمایه‌گذاری و حمایت از تولید به درستی شناسایی و برای رفع آنها برنامه‌ریزی صورت نمی‌گیرد. درحالی‌که یکی از مهمترین وظایف برنامه توسعه، شناسایی این موانع، برنامه‌ریزی برای رفع آنها و ارائه راهبرد مناسب است:

الف) تدوین راهبرد توسعه صنعتی مشخص. فقدان مبانی نظری و پارادایم مشخص در تدوین برنامه‌های توسعه از یک‌سو، و فقدان راهبرد توسعه صنعتی مشخص از سوی دیگر، موجب شده است که برنامه‌های توسعه در حمایت از تولید سردرگم و بی‌برنامه باشند و این موضوع باعث می‌شود که حمایت‌های مالی در نظر گرفته‌شده در برنامه‌های توسعه به فعالیت‌های مولد و صنایع دارای اولویت نرسد و رانت‌های نامولد را گسترش دهد.

بر اساس تجربه کشورهای شرق آسیا^۱ (گریفین، ۱۳۸۸) برنامه هفتم باید با عدم تکرار برنامه‌های گذشته مبتنی بر این موارد باشد: (۱) تقویت رقابت‌پذیری بین‌المللی؛ (۲) نوسازی ساختار صنعتی؛ (۳) دستیابی به مزایای نسبی پویا از طریق کمک به رشد صنایع بالقوه؛ و (۴) تصحیح نارسایی بازار.

ب) شناسایی فعالیت‌های مولد. در بند الف ماده ۴۶ قانون برنامه ششم توسعه، تلاش برای طراحی راهبرد صنعتی صورت گرفت و اولین گام‌های تدوین آن، که اولویت صنعتی بود، به‌عنوان تکلیف برای وزارت صمت^۲ تعیین شد اما همچنان راهبرد صنعتی مشخصی

۱. گریفین، ۱۳۸۸، گزارش اتاق بازرگانی از تجربه توسعه در کره جنوبی، ۱۳۹۱.
۲. وزارت صنعت، معدن، تجارت

وجود ندارد. حمایت‌های انجام‌شده، فاقد جهت‌گیری مشخص بوده است. در نتیجه، هم بخشی از آنها هدر رفته و هم در فرایند توزیع آنها زمینه‌های فساد ایجاد شده است و این رانت‌ها به جای بهترین کارآفرین، به رانت‌جویان اختصاص یافته است. همچنین بخشی نیز به حوزه‌های فاقد مزیت نسبی رفته و هدر می‌رود (سیاح و شهبازی‌غیائی، ۱۳۹۹، ۱۴). در راهبرد صنعتی سازوکار اصابت، پاسخگویی، هدفمند و مقید بودن و زمانبندی حمایت‌ها نیز مشخص می‌شود.

ج) محدود کردن جذابیت‌های نامولد. حذف فعالیت‌های نامولد به وضعیت ساختار نهادی اقتصاد کشور و موضوعاتی فراتر از متغیرهای کلان اقتصادی وابسته است و اصلاحات نهادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی نیاز است. اما اصلاح موانع نهادی باید از اقدامات عملی کوتاه‌مدت آغاز شود و اساساً با وجود موانع نهادی، نمی‌توان اقدامات مناسب و سیاست‌های اقتصادی ضروری را به رفع کامل نهادی منوط کرد (شاکری، ۱۳۹۵، ۲۱۶).

عدم تمایز فعالیت‌های نامولد رقیب تولید و جذابیت‌های سرمایه‌گذاری در این فعالیت‌ها به دلیل فضای بی‌ثبات اقتصاد کلان در ایران باعث شده است تا حمایت‌های مالی و اصطلاحاً رانت‌های مولد تبدیل به نامولد شود. در همه کشورهای صنعتی، راهبرد صنعتی طراحی و فعالیت‌های مولد شناسایی و مورد حمایت و تشویق‌های رانتی قرار می‌گیرند و فعالیت‌های نامولد رقیب هم شناسایی و با انواع مالیات‌ها و روش‌های تنبیهی انگیزه‌های سرمایه‌گذاری در این حوزه‌ها کاهش داده می‌شود و از هدر رفتن اعتبارات مالی در این بخش‌ها جلوگیری می‌شود. در ایران بازار ارز، مسکن، زمین، طلا و فلزات گرانبها، بازار بورس و اوراق بهادار، بازارهای ناقص و نظام توزیع رانت از طریق نظام توزیع کالا مهمترین رقیب سرمایه‌گذاری در تولید است و از بازدهی و جذابیت بیشتری برای سرمایه‌گذاری برخوردار است.

تدوین سیاست‌های مالیاتی مناسب. سرمایه‌گذاران بخش خصوصی برای ورود به فعالیت‌های مولد صنعتی، کشاورزی و حتی خدمات با گزینه دیگری نیز مواجه هستند که مشکلات اداره واحدهای تولیدی (نظیر بیمه کارگزاران، نرخ سود بانکی بالا، تأمین مواد

اولیه، بازاریابی و رقابت با کالاهای وارداتی و ... را ندارند، تولید ناخالص داخلی را رشد نمی دهند و گاهی زیرزمینی هستند و مالیات هم نمی پردازند. کشورهای پیشرفته و توسعه یافته سال ها به این نتیجه رسیده اند با دخالت در بازارهای نامولد انگیزه فعالیت های سوداگرانه و سفته بازی نامولد را از بین برده و از فعالیت های مولد حمایت نمایند. از جمله مالیات بر بازار بورس و اوراق بهادار برای جلوگیری از سفته بازی، خرید و فروش مکرر، حبس سهام توسط سهامداران شاخص و نوسان گیری برای کسب سودهای هنگفت که موجب خروج سرمایه گذاران اصلی می شود. مالیات در بازار ارز، از قبیل مالیات بر تراکنش های مالی. مالیات در بازار طلا و فلزات گرانبها، مالیات بر افزایش ارزش مسکن و زمین، برای جلوگیری از انگیزه دلالی زمین و مسکن (شاگری، ۱۳۹۵، ۱۹۸).

شفافیت و دسترسی به کلیه اطلاعات حساب ها و تراکنش های بانکی. در دسترس بودن اطلاعات کامل و دقیق حساب های بانکی یکی از الزامات اجرایی کردن مالیات بر سود سپرده های بانکی است. سفته بازی در بازار ارز و طلا با نظارت بر وضعیت تراکنش های ارزی فعالان این حوزه ها قابل پیش بینی و کنترل می شود.

د) اصلاح نظام توزیع. این بخش شامل موارد ذیل است:

- منطقی کردن سهم عوامل تولید اصلی و عمده فروشان و خرده فروشان از محصول تولید شده و حذف واسطه گیری های چند لایه و دلالی های غیرضروری (همان، ۲۱۷).
- بسترسازی فرهنگی. به لحاظ فرهنگی باید تقبیح فعالیت های نامولد و مزاحم تولید از طریق رسانه ها و نظام آموزشی صورت گیرد.
- تدوین برنامه های توسعه ای مبتنی بر نگاه توسعه ای و نهادی به اقتصاد و جامعه
- تدوین و اجرای قانون تعارض منافع برای جلوگیری از استفاده های رانتی فرادستان از منابع و فرصتها (شاگری، ۱۳۹۵، ۲۱۸).

ح) فضای باثبات اقتصاد کلان. فضای بی ثبات اقتصاد کلان، سرمایه گذاران را از سرمایه گذاری های بلندمدت به سمت فعالیت های کوتاه مدت و سفته بازی سوق می دهد.

بی‌ثباتی‌هایی نظیر نوسانات نرخ ارز، نرخ تورم، وابستگی بودجه دولت به نفت و عدم انضباط مالی دولت، کسری بودجه، واردات به‌ویژه کالاهای غیرضروری و عدم کنترل سرعت گردش پول.

ط) امنیت حقوق مالکیت. امنیت حقوق مالکیت فعالیت‌های مولد از مهمترین پیش‌شرط‌های توسعه به‌ویژه توسعه صنعتی است. یک برنامه توسعه باید برای این هدف برنامه‌ریزی دقیق و منسجم داشته باشد. یکی از نواقص برنامه‌های توسعه ایران، عدم برنامه‌ریزی برای این مهم است.

جدول شماره (۲) شاخص امنیت حقوق مالکیت دهه اخیر در ایران را نشان می‌دهد. این شاخص از ۱ تا ۱۰ بوده و ۱۰ به معنای امنیت بالای حقوق مالکیت است. وضعیت امنیت حقوق مالکیت در ۱۰ سال گذشته مناسب نبوده و رو به سمت کاهش امنیت حقوق مالکیت رفته است. شاخص حاکمیت قانون نیز حاکی از اهمیت عمل به قانون به‌ویژه در میان مسئولان است این شاخص بین منفی ۲/۵ تا مثبت ۲/۵ است. مثبت ۲/۵ نشان‌دهنده وضعیت مطلوب است و این شاخص نیز نشان‌دهنده وضعیت نامطلوب این شاخص است.

جدول ۲. وضعیت شاخص امنیت حقوق مالکیت و حاکمیت قانون

سال	۱۳۹۰	۱۳۹۱	۱۳۹۲	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸
امنیت حقوق مالکیت	-	۵.۵۱	۴.۷۶	۴.۹۱	۴.۷۶	۴.۷۴	۵.۱۳	۴.۹۹	۴.۵۷
حاکمیت قانون	-۰.۶۸	-۰.۷۹	-۰.۶۹	-۱.۰۶	۰.۹۲-۰	-۰.۶۸	-۰.۶۸	-۰.۶۹	-۷۵.

منبع: مؤسسه فریزر (۲۰۱۸)، شاخص آزادی اقتصادی، و بانک جهانی، شاخص WGI

ک) افزایش بهره‌وری عوامل تولید. یکی از معضلات نظام تولید پایین بودن بهره‌وری عوامل تولید و تخصیصی نشدن فعالیت‌ها است. طبق گزارش ۲۰۱۹ سازمان بهره‌وری آسیایی در فاصله سال‌های ۱۹۷۰ تا ۲۰۱۷ رشد بهره‌وری کل عوامل تولید در اقتصاد ایران با منفی یک درصد در پایین‌ترین رتبه بین کشورهای عضو سازمان بهره‌وری آسیایی قرار دارد. پایین بودن

بهره‌وری یکی دیگر از دلایل عدم کارایی حمایت‌های مالی از تولید تا کنون بوده است. همچنین سهم پایین اقتصاد دانش‌بنیان در اقتصاد کشور یکی دیگر از عوامل پایین بودن اثربخشی قوانین حمایت از تولید در برنامه توسعه و سایر اسناد بالادستی است.

م) کاهش سهم بالای خدمات از تسهیلات اعطایی بانک‌ها. نمودار شماره (۳)، سهم بخش‌های مختلف اقتصادی را از تسهیلات بانکی در سال ۱۳۹۹ نشان می‌دهد. همواره خدمات سهم بالایی از تسهیلات بانکی را در ایران به خود اختصاص داده است با وجود اهمیت حمایت از تولید و فعالیت‌های مولد به‌ویژه در چند سال اخیر باز هم در سال ۱۳۹۹ همچنان سهم خدمات بسیار بالاتر از بخش‌های مولد است که عمدتاً در بخش‌های صنعت و کشاورزی هستند. سهم تسهیلات در بخش‌های مولد به‌ویژه کشاورزی بسیار اندک بوده و تسهیلات بخش صنعت نیز به‌نحو کارایی به فعالیت‌های مولد اختصاص نیافته است. کاهش سهم بالای خدمات و تدوین برنامه توسعه صنعتی برای هدایت تسهیلات به بخش‌های مولد و دارای اولویت در برنامه هفتم باید مورد توجه قرار گیرد.

نمودار ۳. سهم بخش‌های مختلف اقتصادی از تسهیلات بانکی در ۹ ماهه سال ۱۳۹۹

منبع: بانک مرکزی ۱۳۹۹

ه) هدایت اعتبارات بانکی به سمت بنگاه‌های کارآفرین بزرگ مقیاس و صادرات‌محور. تجربه کشورهای موفق نظیر ژاپن، کره جنوبی و چین حاکی از هدایت اعتبارات بانکی به سمت بنگاه‌های کارآفرین بزرگ مقیاس و صادرات‌محور است. در این کشورها دولت

توسعه‌گرا و مستقل از گروه‌های ذی نفوذ، با تدوین یک برنامه توسعه صنعتی اعتبارات بانکی یا همان رانت‌های مولد را به این فعالیت‌ها اختصاص دادند و این فعالیت‌ها را به افزایش مستمر بهره‌وری متعهد ساختند. لازمه این کار پاک ساختن دولت از بروکراسی دولت از فساد و گروه‌های ذی نفوذ و تدوین برنامه توسعه صنعتی و منحصر ساختن رانت‌ها یا امتیازات به بخش‌های مورد حمایت برنامه توسعه صنعتی است (خاندوزی و مقیسه، ۱۳۹۷، ۱۳۲-۱۳۳).

س) تدوین راهبرد برای اصلاح فرهنگ اقتصادی ضد تولید. یکی از مؤلفه‌های مهم توسعه صنعتی، تحول فرهنگی به‌ویژه تحول فرهنگ اقتصادی است. پژوهشگران بسیاری از جمله جمالزاده (۱۳۴۵)، فراستخواه (۱۳۹۴) و رضاقلی (۱۳۷۷) معتقدند فرهنگ و بافت اجتماعی ایران به‌ویژه در پانصد سال گذشته عامل اصلی عقب‌افتادگی ایران بوده است. آنها معتقدند فرهنگ اقتصادی ایران تحت تأثیر نظام سیاسی و اقتصادی ایران به‌دلیل معضلاتی نظیر کم‌کاری، تنبلی، ترجیح منافع شخصی بر منافع ملی، دروغ، کلاهبرداری، بی‌اعتمادی و عدم وفای به عهد، فقدان فرهنگ کار جمعی، عدم انتقادپذیری، رودربایستی، عدم شفافیت، خود محوری، غلبه احساسات بر عقل و ... ضد تولید و توسعه صنعتی است. این خلیقات موجب افزایش هزینه‌های مبادله شده و مانع مهمی برای توسعه است. فراستخواه (۱۳۹۴)، این معضلات فرهنگی را «شکست اخلاقی» می‌داند. رضاقلی (۱۳۷۷) فرهنگ سیاسی اقتصادی ایران را یکی از موانع ثمردهی اصلاحات اقتصادی توسط نخبگانی چون امیرکبیر، مصدق و قائم مقام فراهانی می‌داند.

گروه مشاوران هاروارد که در سال ۱۳۴۱ برای تهیه برنامه سوم عمرانی قبل از انقلاب به ایران آمده بودند سفته بازی، رانت، فعالیت‌های نامولد، اقتصاد زیرزمینی، دلالی و خرید و فروش زمین، مسکن و مستغلات و طلا و ارز را فعالیت‌های پر سود در ایران می‌دانند که موجب شده کم‌کاری و مفت‌خوارگی تبدیل به بخشی از فرهنگ اقتصادی ایران شود (مک‌لنود، ۱۳۹۸). با وجود تلاش برای فرهنگ‌سازی مصرف تولید ملی، بسیاری هنوز کالای خارجی را به کالای ایرانی ترجیح می‌دهند.

همانطور که قبلاً گفته شد نهادگرایان معتقدند سیاست و نظام سیاسی بر فرهنگ، خلیات و ارزش‌های فرهنگی جامعه تأثیرگذار است. توسعه صنعتی علاوه بر حمایت‌های مالی از تولید، نیازمند توسعه فرهنگی و تغییر بینش فرهنگ اقتصادی است. سیاست‌های اقتصادی، اجتماعی اجرا شده در دهه‌های اخیر به بی‌ثباتی اقتصادی انجامیده و دلالتی و سفته‌بازی در بازار ارز، سکه و مسکن را بیش از پیش دامن زده است. این سیاست‌ها به بی‌اعتمادی به دولت و کاهش سرمایه‌های اجتماعی انجامیده است.

یکی از منابع بررسی خلیات و ارزش‌های فرهنگی به ویژه فرهنگ اقتصادی، «پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان» است که در سالهای متوالی و توسط پژوهشگاه فرهنگ و ارتباطات انجام می‌شود. هرچند این پیمایش نظرسنجی است، اما گویای اعتقاد و تفکر ایرانیان درباره فرهنگ اقتصادی و اجتماعی و سیاسی حاکم بر جامعه است.

بالا بودن تعهدات اجتماعی و پایین بودن تقلب و کلاهبرداری یکی از عوامل کاهش هزینه مبادله در اقتصاد و رشد تولید است. سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی از مهمترین عوامل رشد فرهنگ اقتصادی تولیدمحور است.

در پیمایش موج سوم، به ترتیب، ۹۰/۹ درصد، ۸۷/۸ درصد، ۹۱ درصد، ۸۳/۴ درصد، پاسخگویان در سال ۱۳۹۴، گذشت، امانت‌داری، پابندی به قول و قرار را در جامعه متوسط و کم و خیلی کم ارزیابی کرده‌اند و ۹۱/۴ درصد، ۹۱ درصد، ۹۱/۶ درصد، ۸۵/۴ درصد دروغ‌گویی، تقلب و کلاهبرداری، تملق و چاپلوسی و رباخواری را متوسط و زیاد و خیلی زیاد دانسته‌اند و بخش مهمی از پاسخگویان آسیب‌های اجتماعی را در سطح بالایی ارزیابی کرده‌اند.

جدول ۳. ویژگی‌های اخلاقی مردم (درصد)

ویژگی	خیلی کم و کم	متوسط	زیاد و خیلی زیاد
گذشت	۵۶.۴	۳۴.۵	۹.۱
امانت داری	۴۷	۴۰.۸	۱۲.۱
انصاف	۵۵.۱	۳۵.۹	۹
دستگیری از نیازمندان	۴۰.۱	۴۲.۱	۱۷.۸

ویژگی	خیلی کم و کم	متوسط	زیاد و خیلی زیاد
دروغگویی	۸.۶	۱۹.۶	۷۱.۸
پایبندی به قول و قرار	۴۰.۴	۴۳	۱۴.۵
دورویی و تظاهر	۱۰.۵	۲۴.۶	۶۴.۸
تقلب و کلاهبرداری	۸.۹	۲۲.۹	۶۸.۱
تملق و چاپلوسی	۸.۵	۲۵.۳	۶۶.۳
بدبینی	۱۲.۴	۳۶.۲	۵۱.۴
صبر و بردباری	۵۲	۳۴.۷	۱۳.۳
مهر و اخوت	۴۶.۳	۴۱	۱۲.۷
جوانمردی	۴۶.۷	۳۹.۹	۱۳.۳
تجمل‌گرایی	۷.۱	۱۸.۲	۷۵
رباخواری	۱۴.۶	۳۰.۵	۵۴.۹

منبع: ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان موج سوم، ۱۳۹۴، ص ۳۸۳

با وجود بهبود قابل توجه سرمایه اجتماعی و اعتماد عمومی در دهه ابتدایی پیروزی انقلاب به تدریج این شاخص‌ها کاهش یافته است. نتایج پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۳۸۰ نشان می‌دهد که در مجموع بیش از ۸۸ درصد از افراد به اعضای خانواده خود به طور کامل و تا حدود زیاد اعتماد دارند، در حالی که این میزان برای اقوام و خویشان ۲۴ درصد و برای دوستان ۴۴ درصد بوده است.

۹۰/۱ درصد معتقدند پول و پارتی برای احقاق حق لازم است، همچنین تنها ۳۲/۵ تخصص و تجربه را برای رسیدن به مقامات بالا لازم دانسته و تنها ۲۳/۸ درصد اجرای قانون در مورد مردم و مسئولان را یکسان می‌دانند (ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان موج سوم، ۱۵۷-۱۷۱).

نتایج پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان به‌ویژه موج سوم حاکی از پایین آمدن مؤلفه‌های مؤثر بر اعتماد عمومی و سرمایه‌های اجتماعی است.

سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در حوزه فرهنگ با اختصاص بودجه متفاوت است. از آنجا که توسعه و برنامه‌ریزی در ایران بر مبنای سرمایه‌گذاری فیزیکی است و حاصل دیدگاه جامعه‌شناسی و فرهنگی نیست، حاصل این نگرش تغییر مداوم متغیرهای کلیدی و تداوم

عدم تعادل‌ها و بی‌ثباتی‌ها، شوک درماني‌های پی‌درپی در کنار انبوه پروژه‌های عمرانی، حاصل توسعه و برنامه‌ریزی جامع با رویکرد سرمایه‌گذاری فیزیکی و در یک کلام نبود فرهنگ اقتصادی در برنامه‌های توسعه تا کنون بوده است (شاکری، ۱۳۹۶، ۱۴).

نبود چهارچوب نظری خاص و مشخص در سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و اجرا، نبود دستورالعمل صریح سیاستی در حوزه فرهنگ (اشتریان، ۱۳۸۱) وجود دستگاه‌های متفاوت و متعدد در حوزه فرهنگ، صرف بودجه‌های هنگفت، بیان آرمان‌ها و اهداف به جای سیاست‌گذاری فرهنگی در راستای توسعه از کاستی‌ها و نواقص برنامه‌های توسعه است.

از مهمترین ارکان در تحول فرهنگ اقتصادی ایجاد اعتماد عمومی و تقویت سرمایه‌های اجتماعی است با اینحال، تحلیل محتوای شش برنامه توسعه حاکی از آن است که کمترین میزان توجه به مؤلفه‌های توسعه فرهنگی و اجتماعی در برنامه‌های توسعه، به ترتیب به امنیت اجتماعی و سرمایه اجتماعی بوده است (جغتایی و همکاران، ۱۳۹۵، ۷۳). بررسی شش برنامه توسعه نشان می‌دهد، اصلاح فرهنگ اقتصادی مورد توجه برنامه‌های توسعه نبوده است.

بررسی سیاست‌های کلان فرهنگی مبنای احکام برنامه ششم، حاکی از دو رویکرد به موضوع فرهنگ در برنامه‌های توسعه است (کلهر، ۱۳۹۶، ۶۱):

- ۱) فعال ساختن اقتصاد فرهنگ: استفاده از ظرفیت‌های درآمدزای اقتصاد فرهنگ برای اقتصاد ملی مانند ورزش، گردشگری و آموزش به‌عنوان اولویت‌های سرمایه‌گذاری؛
- ۲) حمایت مالی از فرهنگ: کمک‌های مالی و حقوقی از حوزه فرهنگ برای تداوم حیات و مصون ماندن از تعرض سیاست‌های بازاری. مانند حوزه‌های فرهنگ عمومی، هنر، رسانه، دین و تبلیغ.

در برنامه‌های توسعه در برخی حوزه‌های فرهنگی به‌خصوص حوزه‌هایی که ظرفیت درآمدزایی بالایی دارند نوعی اجماع و اتفاق نظر در سطح کلان حاکمیت وجود دارد. برای مثال حوزه گردشگری و ورزش. به دلیل اجماع و اتفاق نظر، این بخش‌ها دارای بیشترین سهم از مصوبات برنامه ششم در حوزه فرهنگ بوده‌اند. این نوع نگاه موجب غفلت از مشکلات نرم‌افزاری اقتصاد ایران، به‌خصوص مشکلات فرهنگ اقتصادی به‌عنوان یکی از

موانع اصلی توسعه کشور شده است. کم‌رنگ بودن فرهنگ اقتصادی و فرهنگ‌سازی اقتصادی، خصوصی‌سازی کالای آموزش، غفلت از تعلیم و تربیت اقتصادی از ضعف‌های برنامه‌های توسعه، به‌ویژه برنامه ششم است (توکلی، ۱۳۹۴، ۱۹). تأکید کلی سیاست‌های فرهنگی برنامه‌های توسعه بر عرضه ارزش‌ها، باورها و هنجارها و ترویج و تثبیت این ارزش‌هاست (آزاد ارمکی و منوری، ۱۳۹۱، ۲۹) اما در این میان راهبردهای مناسب برای این مهم به‌ویژه حوزه فرهنگ اقتصادی به چشم نمی‌خورد.

نمودار ۴. اثر فقدان راهبرد برای تحول فرهنگ اقتصادی بر تولید

منبع: یافته‌های پژوهش

۶. نتیجه‌گیری

نظام برنامه‌ریزی در چند دهه گذشته عملکرد رضایت‌بخشی نداشته است. به‌رغم اینکه برنامه‌ریزی توسعه در کشور ما سابقه نسبتاً طولانی داشته‌است، رشد اقتصادی نامطلوب، بیکاری و تورم پیوسته مهمترین معضلات اقتصاد ایران بوده‌اند. علت اصلی مشکلات اقتصادی یاد شده را می‌توان در مشکلات فراوان بخش تولید و رشد فعالیت‌های نامولد جست‌وجو نمود. برنامه‌های توسعه در تحقق اهداف خود و تحقق توسعه صنعتی موفق نبوده و ورشکستگی بسیاری از واحدهای تولیدی در دهه اخیر تأییدکننده این مطلب است. سؤال اصلی مقاله این است که مشکلات و معایب نظام برنامه‌ریزی در حوزه‌های اقتصادی و فرهنگی در جهت حمایت از تولید و فعالیت‌های مولد برای نیل به رشد اقتصادی و توسعه صنعتی چیست؟ مهمترین معضلات فرهنگ اقتصادی و اجتماعی جامعه ایران در حمایت از فعالیت‌های مولد و رونق تولید ملی چیست و آیا مورد توجه نظام

برنامه‌ریزی بوده است؟ برای پاسخ از روش تحلیلی-توصیفی در چارچوب مبانی نظری رویکرد اقتصاد نهادگرا استفاده شده است. بر همین اساس به نظر می‌رسد برنامه هفتم توسعه باید در زمینه‌های ذیل به‌طور مشخص برنامه‌ریزی و راهکار عملی ارائه کند. یافته‌های پژوهش به این مسائل اشاره داشته است:

(۱) فقدان دیدگاه، مبانی نظری و پارادایم اقتصادی مشخص در برنامه‌های توسعه یک آسیب جدی بوده است و نهادگرایی به‌عنوان یکی از پارادایم‌های راهگشا و مطرح در دانش توسعه می‌تواند در برنامه هفتم به کار گرفته شود.

(۲) توسعه صنعتی از مهمترین اهداف برنامه‌های توسعه است و برای دستیابی به توسعه صنعتی، از دیدگاه رویکرد نهادگرایی عواملی مورد نیاز است از جمله: شناسایی فعالیت‌های مولد برای حمایت، حفاظت از امنیت حقوق مالکیت بخش‌های مولد، تدوین راهبرد توسعه صنعتی، اصلاح فرهنگ اقتصادی، تبدیل رانت‌های غیرمولد به رانت‌های شومپتری و مولد و تقویت سرمایه اجتماعی به‌ویژه اعتماد عمومی

(۳) دلایل عدم توفیق قوانین حمایت از تولید و توسعه صنعتی در برنامه‌های توسعه را می‌توان در این موارد جست‌وجو نمود: فقدان سیاست‌های مالیاتی مناسب برای کاهش جذابیت فعالیت‌های نامولد، جذابیت سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های نامولد، فقدان راهبرد توسعه صنعتی، عدم شناسایی فعالیت‌های مولد در برنامه‌های توسعه برای حمایت، عدم برنامه‌ریزی برای تحول فرهنگ اقتصادی ضد تولید، ناامنی حقوق مالکیت بخش‌های مولد و عدم راهبرد مشخص برای حل این معضل، فضای بی‌ثبات اقتصاد کلان، عدم شفافیت و عدم دسترسی به کلیه حساب‌های بانکی، پایین بودن بهره‌وری، عدم اصلاح نظام توزیع و نامشخص بودن سهم عوامل تولید، پایین بودن سهم بخش‌های مولد از تسهیلات بانکی نسبت به بخش خدمات و عدم تخصیص اعتبارات بانکی به سمت بنگاه‌های کارآفرین بزرگ مقیاس و صادرات‌محور.

یک عامل مهم و مغفول در برنامه‌های توسعه فقدان راهبرد برای تحول فرهنگ اقتصادی جامعه در برنامه‌های توسعه است. برای تحول فرهنگ اقتصادی در راستای تولید و رشد فعالیت‌های مولد و جلوگیری از رانت‌خواری و مفت‌خواری، برنامه‌ریزی برای افزایش اعتماد اجتماعی و رشد سرمایه‌های اجتماعی مهم و ضروری است.

در جمع‌بندی مطالب ارائه شده باید گفت برای توفیق برنامه‌های توسعه در حصول اهداف رشد و تولید اقتصادی، تحول در سه سطح سیاسی، فرهنگی و اقتصادی لازم است. در سطح سیاسی و حاکمیتی، تحول نظام سیاسی و نخبگان قدرت. نخبگان سیاسی باید به لزوم توسعه صنعتی برای دستیابی به رفاه، اقتدار ملی و رشد اقتصادی اعتقاد داشته و بر سر این موضوع اجماع کنند. دولت از گروه‌های ذی‌نفع و نخبگان قدرت مستقل باشد، تعارض منافع را کنترل نماید و حاکمیت قانون، کنترل فساد و رانت غیر مولد را اولویت قرار دهد. در سطح اقتصادی، تحول در جهت تغییر نظام توزیع رانت از نامولد به مولد، امنیت حقوق مالکیت، ثبات اقتصاد کلان، تویین برنامه توسعه صنعتی و هدایت اعتبارات بانکی به سمت فعالیت‌های بزرگ مقیاس، کارآفرین و صادرات محور است. در سطح فرهنگی، تحول فرهنگ اقتصادی اجتناب‌ناپذیر است. تحول در جهت تغییر ارزش‌ها و نگرش‌ها از ترجیح منافع فردی به منافع ملی، فعالیت‌های رانتی و سفته‌بازی به فعالیت‌های مولد، خیانت به صداقت و وفای به عهد و افزایش اعتماد عمومی و سرمایه‌های اجتماعی.

منابع

- آزاد ارمکی، تقی؛ و منوری، نوح (۱۳۹۱). تحلیل محتوای سیاست‌های فرهنگی ایران، بر اساس سند سیاست‌های فرهنگی و برنامه پنجم توسعه. فصلنامه راهبرد اجتماعی و فرهنگی، ۱(۳)، ۳۷-۷.
- اشتریان، کیومرث (۱۳۸۱). روش سیاستگذاری فرهنگی. تهران، ایران: کتاب آشنا.
- ایمان، محمدتقی؛ و نوشادی محمودرضا (۱۳۹۰). ارزیابی پارادایمی برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه اطلاعات سیاسی اقتصادی، ۲۸۶، ۳۶-۱۸.
- بدیع، برتران (۱۳۷۶ ب). فرهنگ و سیاست (مترجم: احمد نقیب‌زاده). تهران: نشر دادگستر.
- بدیع، برتران (۱۳۷۶ الف). توسعه سیاسی (مترجم: احمد نقیب‌زاده). تهران: نشر قومس.
- پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات (۱۳۹۴). پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان: موج سوم. تهران: دفتر طرح‌های ملی.
- پهلوان، چنگیز (۱۳۷۸). فرهنگ‌شناسی: گفتارهایی در زمینه فرهنگ و تمدن. تهران: انتشارات پیام امروز.
- تهرانی، ایمان (۱۳۹۳). درباره برنامه ششم توسعه (۲): ضرورت تغییر نگرش به برنامه‌های توسعه. گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس، شماره مسلسل ۱۳۸۰۵.
- توکلی، محمدجواد (۱۳۹۴). نقد لایحه برنامه ششم توسعه از منظر اقتصاد مقاومتی. در: مجموعه مقالات همایش برنامه ششم توسعه از دیدگاه اقتصاد اسلامی، سازمان برنامه و بودجه، آبان ۱۳۹۴.
- جغتایی، فائزه؛ موسوی، میرطاهر؛ زاهدی، محمدجواد (۱۳۹۵). ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اجتماعی در برنامه‌های توسعه. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۶۳، ۸۸-۵۵.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۷۱). خلیات ما ایرانیان. آلمان: نوید.
- جوادی، شاهین؛ و نعیمی، زهرا (۱۳۹۶). پایش محیط کسب‌وکار در پاییز ۱۳۹۵ (گزارش پژوهش). تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس.
- خاندوزی، سیداحسان (۱۳۸۹). ارزیابی شیوه برنامه‌نویسی توسعه در ایران (۱۳۸۸-۱۳۶۸). فصلنامه برنامه و بودجه، ۱۱۵(۱)، ۹۹-۱۲۷.
- خاندوزی، سیداحسان؛ و مقیسه، محسن (۱۳۹۷). نقد برنامه‌های توسعه ایران از منظر ارتباط بخش مالی و واقعی. پژوهش‌نامه متون و برنامه‌های علوم انسانی، ۶۱، ۱۳۸-۱۱۵.
- دویویه، گزایوه (۱۳۷۴). فرهنگ و توسعه (مترجم: فاطمه فراهانی و عبدالحمید زرین‌قلم). تهران: مرکز انتشارات کمیسون ملی یونسکو در ایران.
- رجب‌پور، حسین (۱۳۹۸). آسیب‌شناسی نظام برنامه‌ریزی: مروری بر تحولات نظام برنامه‌ریزی در ایران [گزارش]. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

- رضاقلی، علی (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی نخبه کشی (چاپ اول). تهران، نشر نی
- سلطانی، احسان (۱۳۹۸). الگوی راهبردی حمایت از تولید ۱۴: تجربه حمایت ویژه دولت ترکیه از صنایع نساجی و پوشاک. مرکز پژوهش‌های مجلس، شماره مسلسل ۱۶۵۸۲.
- سن، آمارتیا (۱۳۹۴). فرهنگ، هنر و توسعه (مترجم: کاظم فرهادی). تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- سیاح، سیدامیر؛ و شهبازی غیاثی، موسی (۱۳۹۹). درباره جهش تولید: الگوی راهبردی حمایت از تولید در ایران. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس.
- شاکری، عباس (۱۳۹۱). نظریه‌ها و سیاست‌های کلان. تهران، ایران: نشر ارفع.
- شاکری، عباس (۱۳۹۵). مقدمه‌ای بر اقتصاد ایران (چاپ اول). تهران: انتشارات ارفع.
- عجم‌اوغلو، دارون؛ و رایبسن، جیمز. ای. (۱۳۹۴). چرا ملت‌های شکست می‌خورند؟ ریشه‌های قدرت، ثروت و فقر (مترجم: محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی‌پور؛ چاپ سوم). تهران: انتشارات روزنه.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۴). ما ایرانیان (چاپ بیست‌وسوم). تهران: نشر نی.
- کتبی، مرتضی (۱۳۷۹)، علوم اجتماعی: ما و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای. سخن سمت، ۶، ۱۶-۲۴.
- کردزاده، محمد (۱۳۸۱). اقتصاد سیاسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- کلهر، سینا (۱۳۹۶). نگاهی تحلیلی به برنامه ششم توسعه در حوزه فرهنگ (مقایسه تطبیقی لایحه دولت، مصوبات کمیسیون فرهنگی، کمیسیون تلفیق و قانون مصوب). تهران: دفتر مطالعات فرهنگی.
- گریفین، کیت (۱۳۸۸). راهبردهای توسعه اقتصادی (مترجم: حسین راغفر و محمدحسین هاشمی)، تهران: نشر نی.
- لیست، فردریک (۱۳۸۷). نظام طبیعی اقتصاد سیاسی، اقتصاد ملی و اقتصاد جهانی (مترجم: ناصر معتمدی). تهران: انتشارات نگاران شهر.
- متوسلی، محمود (۱۳۸۲). توسعه اقتصادی: مفاهیم، مبانی نظری، رویکرد نهادگرایی و روش‌شناسی. تهران: انتشارات سمت.
- مک‌لنود، تاس. اچ. (۱۳۹۸). برنامه‌ریزی در ایران بر اساس تجارب گروه مشاوران دانشگاه هاروارد (مترجم: علی‌اعظم محمدیگی)، تهران: نشر نی.
- مکنون، رضا؛ سلیمی، جلیل؛ و بهرامی، محسن (۱۳۹۳). فراتحلیلی بر آسیب‌شناسی‌های برنامه‌های توسعه در ایران، فصلنامه راهبرد اقتصادی، ۳(۱۰)، ۱۶۷-۱۳۷.
- میر، جرالده (۱۳۷۵). از اقتصاد کلاسیک تا اقتصاد توسعه (مترجم: غلامرضا آزاد ارمکی). تهران: نشر میترا.
- میر، جرالده؛ و استیگلیتز، جوزف (۱۳۸۲). پیشگامان توسعه (مترجم: غلامرضا آزاد ارمکی). تهران: نشر نی.
- نورث، داگلاس سی. (۱۳۸۵). نهادها تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی (مترجم: محمدرضا معینی؛ چاپ دوم). تهران، ایران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

نورث، داگلاس، سی. (۱۳۷۹). ساختار و دگرگونی در تاریخ اقتصادی (مترجم: غلامرضا آزاد ارمکی). تهران: نشر نی.

نورث، داگلاس؛ والیس، جان جوزف؛ و همکاران (۱۳۹۵). سیاست، اقتصاد و مسائل توسعه در سایه خشونت (مترجم: محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی پور؛ چاپ اول). تهران ایران: نشر نی.

Asian Productivity Organization (2019). APO Productivity Databook 2019. Japan: Asian Productivity Organization.

Baumol, W. (1990). Entrepreneurship: Productive, Unproductive and Destructive. *Journal of Political Economy*, 98(5), 893-921.

Coyne, C., Soble, R., Dove, J. (2010). *The non-productive entrepreneurial process. The review of Austrian Economics*, 23, 333-346. doi: 10.1007/s11138-010-0124-2

Fukuyama, F., (1995). *Trust: The social virtues and creation of prosperity*. New York: Free Press.

Greif, A., & Laitin, D. (2004). A Theory of endogenous institutional changes. *The American Political Science Review*, 98(4), 633-652.

Jameson, F. (1998). *The cultural turn: Selected Writings on the Postmodern 1983-1998*. Booklyn: Verso.

Myrdal, G. (1978). Institutional economics. *Journal of Economic Issues*, 12(4), 771-783.

North, D., Wallis, J., et. al. (2006). *A conceptual framework for interpreting recorded human history*. NBER. Working Paper Series, No 12795.

Olson, M. (1982). *The rise and decline of nations: economic growth, stagflation, and social rigidities*. Connecticut: Yale University Press.

Schumpeter, J. A. (1994). *The theory of Economic Development*. Harvard University Press.

Winter, L. (2007) *towards a Theorized Understanding of Family Life and Social Capital, Working paper No.21.. Australian Institute of Family Studies.*

